Role-6

MSS / Tripitaka

Part - IV

Folios - 766 108

Pages - 166

उकइत्येययोगःपठितव्यः॥एवपुच्यमाने ल्लोपपयन्त्यादयःसिवामयंति।वलोपइत्यत्रकश्चितविशेषआएउ
पितव्यः।येनजीयेःप्रत्ययोनीम्रवेःउमलोपस्यप्यनुवंधलोपेप्रतिषेर्थेनुभिन्यउपगस्याग्रहणंहूवायायवे
ज्ञाव्यात्रान्यवानुमःछ्वानापंनइतिरःग्रहणेनग्रहणेत्रपरिगशानादेतेषुनास्तिप्रतिषेधः॥असतिहिपरिग
णने धातुलोपइतिप्रतिषेधःप्राप्नोलिइवर्णप्रकरणात्तुल्लोपेइन्द्विः पत्रउभित्र्यतड्डपतिष्यतेच्छान्यंतरनि
वृत्यर्थतत्रार्यप्रतिषेधःअत्रेकइत्यस्याव्यापारः।प्रत्ययाश्रयवादन्यत्रसिद्धउभयविशेषणमाईघेन
नुकमित्यमित्रायः।नीरदानुसिंञनप्राप्नोति।नत्वर्थप्रत्यस्यात्र्ययोलोपः।किंतेहिवस्यश्रियोवलोपइतिव
चनात्।नकिंत्यःप्रसारणीतत्रक्तितीसिद्धःप्रतिषधः।अत्रग्रहणेसद्धत्वेरपिनवइक्त्रीहिवातमउच्यते।
हेहिप्रत्ययत्पंतरंआतश्चपरत्वंपंतरसविगानेनहि रोच्ययड्डपुन्दिर्शानिषिलपाये।नस्यमाहिखिपंचपद
विषयइति।भेघते।छेघेते।इत्यत्रापिप्राप्नोति इत्यमप्येत राईधातुकेणिलोपःस्यार्ईधातुकनिमित्तत्रा
तुगोवाइंधातुकेगुणवृद्धोप्राप्तिरिति।इदंतुनोपपद्यते।प्रागेवसार्वधातुकविकरणमपांणावे

पः।ध्वस्तयेवायमंतारणावहिरंगभावंवायदिएवंतुउपसर्गयोर्गोभक्षपगर्म्मेतं।गुणोंतरंगोवहिरंगगुन्
तिषेधः।अथएवंड्यूत्पयोमपत्तिः।एवमपिगुणोवहिरंगोंतरंगः।ज्ञतिषेधइतिअर्थंतुनोक्तः।परिहांइ
अनिलस्यणत्वात्रकस्फलरत्ववस्याभिद्इतिनत्वचतावान्ततर्येवेहिः।प्रसक्तिरितिभसावसाधुपरि
ज्ञानेचेज्ञावतिइति।एतद्धनोपपद्यते [illegible] त्मात्रसाधः।साधुप्रवृत्तेः।अन्येवर्णनिःपतिरित्याङः।हिरण्य
घरितियेणोनिच [illegible] तिप [illegible] पाघतइतिहेन्यपमर्थः।आमोति।नतुवात्रमुकोवहि
रंगवातत्तस्मादेयम [illegible] स्प [illegible] स्मिरशास्त्रेत्र्यान्तयणमस्ति।जत्राप्रवृत्तिः।इहतुप्राप्ति
षेधुनततपोराश्रप [illegible] पिशाम्रो [illegible] नुवात्रपुकोवहिरंगचातत्पलोपान
प्राप्नोतिअथानिपा [illegible] तिना [illegible] मविप्रतिषेधेवंनार्थोकतुयहलोनं राम
तरेणत्रवादिगुभय [illegible] णसं [illegible] न्यवलोपप्राप्तेः।इकुतुकिंयेग्रणाहृदीप्राप्ता ७
तेनमंवेत्तइतिमनाञ्जववलोप [illegible] रगणनकर्त्तव्यममंत्र्यइलोपेआर्द्धक्ष

गप्पनित्यः शाष्ट्रे मेदं परिग्रह्या नित्यत्वं लुक आचष्टा समुदाये च्चाश्रियते पघते लोप प्रवर्त्तो तेन कस्य लुक अथा कि
तिसाकारस्ये विलुकोप्पनित्यत्वं तत्र द्वयो रनित्य योः परत्वात् अतो लोपः अनवकाशस्त हि लुक कथम नवकाश
त्वमन्यतो नो प्राप्ते लो पे लुक आरंभात वचि हि लुक नो च्येतातो लोपः स्यातः अथवा प्रत्ययस्य लुक्युच्यते न च पकाः
रमात्रं प्रत्ययः कुतः प्रयोगे अभावात् उपदेशे च यकार मात्रं स्यात् उपदेशादतो मिवास्य प्रयोगात् प्रत्ययाध्यव
सायो नो पदेशात् किंवय ङ् इति समुदायो निर्दिष्ट स्तस्मादनवकाशो लुग् इति सा चकाशो लुकाको व
काशः अवशिष्टे । एवमन्यते । भिन्नविषयो लोपलुको अस्ति यकार मात्रस्य प्रत्ययत्वं समाविगमो लोलूय
तादिषु य एव च च्यायमिने क चाद्य [illegible] इति भिद्दश रूपं विवक्षितं अस्तस्मादवशिष्टं अ
नवकाश इति । अथापि [illegible] एवं [illegible] यो उच्यते एव मप्य लोयोयाग विभाग क्रियते
योग विभाग श्चलुकवा [illegible] मा [illegible] पेन वाध्यते लुप्य काल वात्त लङ्ले च्छंदसीति
स निमित्तमनपेक्ष्यात [illegible] प्याई धातु कसामान्ये विधीयते । आर्ई धातु

१८

वगुणस्यहृतत्वात् । निवं विज्ञायतेइति । पञ्चव्रीहिरयमित्येतत्काथ्यपाति । पञ्चव्रीहौसन्यकनिसिद्धवाम्फ
पगमेलोस्यगुणाहृद्धौश्रा । इहमेद्यतेइति । अ्यमस्मिरेआर्द्धधातुकेलोप्पोऽन्यस्मिन्गुणवृद्धीइतिना
क्तिप्रतिषेधः यत्रहलचोशरे शौयङोविचेनिसमुदायःप्रत्ययसंज्ञः । तस्यचलुकाऽदर्शनंसंभवतीइतिअ
त्राप्यकारलोपेकृतेऽप्यमभिप्रायः अकारमात्रंप्रत्ययसंज्ञामेवाकारलोपेयथापचदिति एकानापगमेरित्र
वशिष्यमब्धेपेवप्रत्ययसंज्ञानचपञ्चेपिचेति सहाकारेणसमुदायोविवक्ष्यते । यथागोरिति आलन्पप
देशेसवर्णादयोनविवर्ततइतितदुणाद्यांतदुणश्रवन्पेवगोरेवमिहापिस्तिचाकारेमवन्येवयाङ्-ति
लुकिकृतेइति । अत्राप्यकारालोपेकृतेऽयमभिप्रायाअकारमात्रंप्रत्ययसंज्ञामेवाकारलोपेयथापच
दितिएकानापगमेनप्राप्नोति । पस्समाणोभिप्रायोनित्योलुगिति । इदमिहसंप्रधार्यं । अवशिष्टस्यलुगित्यमि राम
प्रायः । लोपस्यावकाशः चिकीर्षिता इकोवकाशोयकारमात्रंसमुदायउभयंप्राप्नोतिपरत्वात्यङोलोपइति ७०
। मित्योलुकशास्त्रप्रवृत्तिर्नित्येतिलुकोनित्यत्वेलुकाउसर्वस्मिन्निवर्तितेः । अवोलोपस्यनित्यत्वोतयेद

आरभ्यते वार्त्तिककारस्तु कथं न गमादेरपोस्मापिक्ङिति निजे नयायायपदिदीयः इति भवितव्यं लोलूपादिषु
च भ्फपगंस्य ते संभवमात्रेणाप्रत्ययवंत नलतस्य छानिवत् भावाडुवङादेश इति ॥ ॥ क्ङिति च ॥ गुणवृद्धी प्रति
षेधस्य द्वावपीहाश्रूयमाणो प्रतिषेधस्तु विधीयमानात्र धानेन चास्मात् यथा द्रूरूपादीस्तव्यक्तिः प्रधानमनर्थ
नेन विशेषणेन क्ङिनीति अस्ति चेदर्थिव प्रधानमतिलंघ्यानपूर्वं गुणवृद्धि विशेषणं तेन क्ङितीति सप्तमी
निर्दिष्टे नंतरस्य प्रतिषेधो भवितव्यं स्यादेतद् भयानुहगुणवृद्धि विशेषणं यथा क्रियाभिन्नेपत्तगुणभूतस्य
विनिर्दिष्टे शेषणप्रातिपदिकक स्यचर्लौ हि नत्रो भयामुहादिहंतु तथा नेति प्रतिषेधविशेष्यं ननु च गुणवृ
द्धि विशेषणो व्यवहितानंतरेषु प्रवर्त्तमानो महाविषयः स्तो भवतीन्येतत्त्वनाश्रुनस्कर्शः सो भयद्विवदे
नतस्यात् यथा प्रधानस्मरणो नार्थिनामिष्टः प्रयत्नैर्याने एवं विधिष्वपि याववितये प्रकृत्या प्रधानमर्थिता
त् इत्यतोपि अयुक्तोऽयं पक्षः ननु च प्रतिषेधविशेषणेपि गुणवृद्धि विशेषणमेव सर्वत्रैव हि क्रिया विधीयमाना
गुणवृद्धी भवतो न भवत इति वा स्यघयोवंतयापि सन्नातादृष्टमाप नायस्यते ननिवृत्तिरितस्तत्रापाङ्गुणवृद्धी

कोत्राश्रीयते। अंगाधिका [illegible] यापिवुद्धिसामान्यमाश्रीयते। लुकिउवुस्थापिनाअपण
मिति। नीऊत्विते एषु लंसमिपान [illegible] विमनियागेनचलोपःप्रसत:। संनिमित्तखुडपक्षदिति।
अस्याकिवस्पनमवृतितेत्र ङ्कि तिवेप्रतिषक्षेन मविजिश्चतियदिस्थानिवत्‌भावेनयोगः प्रत्याख्यायते ज्ञागाम
इन्कपधलोपःप्राप्नोतितथापायाइत्पतोलोपःदेघतइतिएउआगमइतिदीङ्‌युडविङ्कितिइति। ननु
चत्रेगेमइतिअनङीतिनिषेधेमविष्यति। कथंपुनरयमङ्‌यावताय त्रोपदिष्यते। अथापियकारागमे
स्यादेवमपिअनर्थकोयंअथिहकप्पेपुनःप्रतिषेधःआगमदिति। अनुवादिवादर्थवादकिंचस्थानिनिकार्य
हष्टमादेशेतिदिस्यतेनचाकारेकायीणिदृश्यतेनचाकारेकायीणिदृश्यतेतत्रकथंलुप्रेप्रवर्त्तेप्रत्एवंच
सतिपायावरइतिनि। नेवातोलोपःप्राप्तः। किंस्थानिवत्प्रतिषेधेनतत्रपाणिनरयमरिप्रापययेवलका राम
रेकार्यमहष्टमादेशेप्राप्नोतिइतिचोद्यतेसंउव मात्रेणइहापिपथेवाचाकारापायेमवतिप्रत्पयोयका ७८
रमात्रमेवमिहापि संमवति तन्यत्रस्थानेकारस्पंपकारापायेत्रन्पयवेइतियापावरेस्थानिवत्प्रतिषेध

अच्छानेयोगनिमित्तप्रतिषेधो मा भूदिति। एवमिहापि गुणवृद्धी न विधीयेते। विहितयोरन्यत्र सूत्रयोः क्ङितीः
स्येतडुपादीयत इत्यनुपश्चान्नादनंतरपरिभाषया व्यवहिते मा भूत् रेचासिद्धप्रतिषेधः। क्ङिति चेगुणवृद्धी विहि
ते तेन भवतः क्ङितिप्रतिषेधेनास्ति निमित्तपरिग्रहः। एतत्तु नोपपद्यते। प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् अर्थमंतर्भूतस्यैवा
नुग्रह इति कोनुरोधः। प्रतिषेधानुग्रहे गुणवृद्धिश्रुत्यनुग्रहे नास्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तत्राप
रिभाषया इति निमित्तग्रहणं कर्तव्यं। लिंगाच्च कस्मात् चित् गुणवृद्धि विशेषणं कल्पितं अत्रानेनाप्रधानं ध
र्मवैचित्र्यात् कदाचित् गुणे घासनं ति धर्मस्य भावः। स्वकार्यं प्रतिपन्य एवं कदाचिदात्मनैव ताः धर्मास्प्रतिप
धकार्येषु प्रवर्त्तते। यथा दृष्टांते स्मरणं यज्ञमानस्य साक्षात् मिह पुनर्नीस्तीत्यनेकविषयत्वं कल्पते सा
क्षाद् गुणवृद्धिविशेषणे उपक्षयानोरवीयर्थं उपक्षया व्यवहितार्थमित्ररत्र उच्यते क्ङिनिमित्तप्रतिषेधो मा भूदि
ति पत्रे तव क्ङित्यनंतरो गुणाभावस्तीत्येवमर्थमिदमुच्यते। गुणाभावप्रतिषेधेनोतरयं भावात् यथेह इको यणवी
ति प्रकारानंतर्यस्य च। संभवति यणचः एवमिह न प्रतिषेधेनापि गुणवृद्धिभ्यामिति इकैवानंतर्यात् गुणप्रसं

विशेषणं नञ्तत्त्वावितिाएवमपिप्रतिषेधेननां तुर्पसम्भवतिरतितद्विशेषणमयुक्तौ गुणवृद्धिविशेषणे थेवमेवान्
हिङ्क्तिताशुणवृद्धोरंतर्यमस्तितस्मात्गुणवृद्धिविशिष्टप्रतिषेधःस्यानिनःपुनारूपप्रसवङ्कःसंस्कारःइतीकावर्मी
भवङ्कःसंस्कारइतिइकावसम्भवन्यानंतर्थमितिइदमुच्यतेतन्निमित्तग्रहणमितिभाष्यपाठःकिंतर्हिअर्थप्रदर्शी
नमेतत्तत्रव्याख्यातृभिःसशब्दउपादेयोयस्मिन्नयमर्थःपरिदृश्यते एवंहिपठितव्यंक्ङितिविमित्तेचगुणवृद्धी
नभवतइतिभाष्यकारोनिमित्तग्रहणमपूर्वंकर्तव्यंइतिप्रतिपन्नःयमर्थःपरिदृश्यतेएवंहिपठितव्यंक्ङिति
अन्येतुनिमित्तग्रहणंव्याख्यायमितिवर्णयंति गुणवृद्धि [illegible] शेषणंक्ङितग्रहणी
गुणवृद्धिविशेषणेवातुपक्षानमेवास्याःपरिभाषायास्तस्मिन्नइतिनिर्दिष्टेपूर्वस्येतिपरिभाषाविषयग
रुतत्वात्यत्रविधीयतेतत्रोपतिषधतेयथाइकोगुणवृद्धीइति१यत्रगुणवृद्धीविधीयतेतत्रोपतिष्ठ
तियत्रतुसिद्धावृद्धिरन्यार्थमुपादीयतेवृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितिनतत्रोपतिष्ठतेइकइतिपष्ठ
पतिष्ठतेशालीयादिषुवृद्धसंज्ञानस्यात्ज्ञापकंचोदीचामातष्ठानेइतिस्थानग्रहणंषष्ठीनिर्देशौ राम ७८

वृद्धिविशेषणे को मसस्यारइति गुणवृद्धिविशेषणेपि समानव्यवहितो नैव प्राप्नोति कथं यथैव कोपणवीति
भूतोपांगानन्तर्यं व्याश्रियते अजानेतपरस्येकोयम वतिइत्यतोपणभवर्त्तते एवमिहस्तयोरपि गुणाद्य अोऽ
तीत्यानंतंतर्पस्यादेवतेनपत्र गुणवृद्धिपाप्तौ न भवति इति अगस्ये मिचनोक्तं। नागमात्रं गणमा का। किं तर्हि
विशिष्टमंगं। सार्वधातुकार्धधातुकयोः। पुगंतलघूपधस्येति। नैव विज्ञायते नात्र समुदायः। प्रतिपत्तिर्न्निर्दिश्य
ते। किं तर्हि अवयवः। सचव्यवहितइत्यप्राप्तिः। प्रतिषेधस्य लघ्व्याउपपाद्ये तितभवतीति। प्राचइ-त्वेदोषः। नन्नि
मित्तग्रहणे सति अनिमित्तो गुणः प्राप्नोति। पप्राछिरवीतीति। ननु वाक्यपमाणे तन्निमित्तग्रहणे दोषएव। वाबहि
रंगो गुणो न्तरंगः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगइति। वक्ष्यति चैनत्। परिहारान्तर रोरवीतीत्यत्री भत्रेदामव
च्छपात्तनितिमवर्ण्यते यन्ननन्पसेतान्निमित्तपक्षोद्दिष्टइत्यपराथस्ति दोषइति। हन्तष्ठेत्यर्थाः। एवं पिच्छोत्राभिमतः।
एवंमत्पाति। यथैवादिप्रकृतिमिपःश्रापइति। आपादयतउ सइ धातुके चेति वाक्यभेदेन विहिता। सन्तो निवर्त्स्यन्ते। ए
वमयमप्पकारो धातुपाठउपदिष्टः। किन्तु निवर्त्तत इति। प्रसक्तस्याभिनिर्वृत्तस्येति। किमर्थं स्वपमुव्यातानडुन

तीनाचष्टे ट्टद्वो कस्मात्द्दानोइ तेइहे वस्पात् एष इति अपम भिप्रायो निर्द्दिश्पते। तत्रच्छानो द्दद्दे दृद्धि खइ तिनत्तु
वपस्पगुण उच्यते कथं पुनर संशद्धित मपक्षात्वपुगतल घूपधंश्यकपु मिहाअपि तुं यद्दिच्चगुणमूतसपुगंतल घूपध
स्पक्ङितावि शेषणं को मत्रपरेण पाट्ठ क्ङिनि शेषणे इ ति पत्तावदुच्पते अप्रस्तताम संशाक्षितं वेन्पत्र त्रूमो भाव स्पश
ष्ट्प्रकरणाम्पामेव सन्नि धानं सामर्थ्यादपि हिमव ति सं निधान मिह वा। ऊ१६ क्ङिति गुणवृद्धी नत्तव तः क स्पेन्पा
काद्दा। अथवा क्ङित्ती ति प्रत्पयग्र हणेसन्पग मपि स निहित मिति सामथ्यप्रापित संनिधान पुगंतलघूपधे
य वो च्यते गुणवृद्धि विशेषणे को मूलस्पा रइ ति गुणवृद्धि विशेषणे पिस तिव्य व हितो ने क प्राप्नो ति
कथंपथे वैकोपणची ति स्व तो पं गानन्तर्य व्पा प्रिपते अजानन्तपरस्पकोपरू नव तिइन्पतो पणप्रवर्त्त
तेए मिहमूत पोरपिगुणवृद्धी क्ङिती न्पानन्तर्यस्पा दे वेते न यत्र गुणवृद्धि पावी इक अ नन्तरस्तत्रस्पा राम
देवप्रतिषेध इति सेए वदोषो यः प्रतिषधवि शेषणेत्र आपुगंतल घूप धस्पैव मूत्रच्छानत पंनाम प्रापित ७
वपत्रानंतरपरिभाषा व्यापियमाणा तु इहत्पातरूपपमर्थः सपन्नः क्ङि त्पनन्तरे पुगंतल घूपधस्पगुणो

वत्प्रकरणात्प्रकरणप्राप्तो धातुस्तत्रार्थो वानुमीयते शब्दो वा अर्थोनुमीयते संनिहितार्थे योप्पशब्दं
प्रयुंक्ते शब्दो वानुमीयमानो येनार्थेनुमीयत इति संबंधाद्धिताद्यानुमिताच्चान्यदेव वाक्यानंतरमुपक्रमते प्र
तिपादकमिनिक्ङिनि व्यापारनंतरस्य गुणो न भवती निद्दवाक्यमुपज्ञायते यदि धातुर्विशेष्यते विकरण
स्य न प्राप्नोति। अयमभिप्रायः एवमर्थं धातुग्रहणमनुवर्त्यते विकरणस्य मा भूत् प्रतिषेध इति अस्ति
वनन्तुष्टते: प्रयोजनान्नु वृत्तिसामर्थ्य तिशक्यमप्रधानस्य विशेषममक्ष मंगातुमिति विहितविशेषधा
तुग्रहणं सोपस्कारं वा तन्मूत्रस्य वाक्यपोषाध्याक्रियते धातुर्यः संबंधी तस्मिन्न भवति कश्च धातो सर्व
धीयस्तस्माद्विहित इति इतरो धातो विहितश्च न्यनं भवती तीद्दमेवाक्यशेषं सामर्थ्यात् [illegible]
इधातोरं यतर्हि न प्राप्तो तिइति र … रक्ङिसीत्येत स्यातुल्य विषनवाक्यशेषः समर्थ्यते नैर्वं विज्ञायते श
इति अथवा कार्यकालसंज्ञापरिभाषेति कथमिर्यपरिभाषा उच्यते गुणवृद्धी सेन्त दनुवर्त्तते। अनो
यत्र गुणवृद्धी गुणवृद्धी इत्येवं विधीयमानात त्रानेनोपस्थापितव्य इति इहयवषु गमिलघूपधस्येति गुणो वि

रन्मातरङ्गमेतमर्यवक्तव्यं परिं तावत्प्रसक्तं स्यान्यतावदुच्यते प्रसक्तो द्विप्रकारो निमित्तकृतः नाभिनिर्वृत्तीस्थपथेव
मनभिनिर्वृत्तास्यन्येवास्त्वात्रासाव ति द्विप्रकारप्रसक्तस्याप्रसक्तेश्च । तस्माद्यपवधार्ममयात्र मनिनव्याप्ति
प्रसक्तः जघनभिनिर्वृत्तस्यात्मतद्यनत्र निषेधः प्रवर्तत इति उभयमुच्यते । अस्याप्ययमभिप्रायः इह कश्चिद्गुण
सन्नेव हतो हषइन्यो वमादिषु कश्चिद्विधयस्कृता दिषु क्रिनामात्र त्रिविरन्येव मादिषु उपदिष्टस्तस्य गुणो वि
धीयते द्वत्तादिषु स यपुनर्निवर्त्यते कि ति प्रत्यये तत्रायं प्रतिषेधो विधीयमानस्याभावादेव तमेव निवर्तय
ति । नभूतमिहतु मेवान्यः शायस्तिनाप्यायादयति सातो न्युपवर्त्यः । अतश्चाह प्रसक्तस्याननिर्वृत्तस्येति पु
षोयत इति उभयपदाश्रयो गुणो वहिरंगमेव मपि प्रसक्तो नभिनिर्वृत्तः शाकयने प्रतिपेटुर्विर्दत्वरातीयत
इत्पाडावहिरंगनिमित्तवात् द्वितीयपरिंगायो लोपमा — रितिवाह्यनिमित्तमप्रवृत्त वृद्धिः अनेनिङ्गाः इतिपा
रणरूपणव्यवहितत्वात्पूर्वपक्षः कथं यथा पुगन्तलघूपधस्येति यस्य गुणोपिधीयेत तत्प्रक्लिन्नरचैनावि पम
शेष्यते इन्यतरपक्षः अस्य सगुणमक्तमव्यवहितइति धातुक्रितपरकेनविशेषयिष्यामः स्वरितकरणा ०-१

म्यते। अर्थापि यथान्यासएवमपि लुमतेतीचम्भूतलक्षणेऽतीयालुमताचयोगवलक्षितंतस्यकार्यंनभवतीतित्र
याणस्येति नप्रवर्त्तते एवमपि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति उद्देशमेवेदंइहतुलाघवार्थोस्यैपदेशइति।अ
थवावहिरंगोगुणः।अंतरंगमप्रतिषेधः।तत्रासतःप्रतिषेधस्यकथंप्रतिषेधेननिवृत्तिःस्यात्।अथवापूर्वस्मिन्योग
यदार्द्धधातुकग्रहणंतदनवकाशंननुचोभयविशेषणार्थं सार्वधातुकग्रहणंसावकाशमुच्यते।तस्यै
वमेतत्।यदि च सन्यार्द्धधातुकग्रहणेवश्चीहिएति।यथाएकाचोइडिन्यत्रानतएतडुपपन्नेरोरवातीतिमो
पस्यान्निमित्तधातोः।नैवास्तिप्रतिषेधःस्तत्रेदमार्द्धधातुकग्रहणमेवमथयथावतिधातुलोपेप्रतिषेधप्राप्ति
स्तावतीसार्वधातुकेनभवतीतिशेपिमनवकाशमार्द्धधातुकग्रहणस्यवर्ण्यर्यतिइहमाभूतजोहोर्त्तीइतिएवंप
र्यनुयोग्यानेतत्रहलुर्घरूपज्जुहोतेरपेदेवाडुकुवनूरुजागमइमइति।इहकस्मान्नभवतिलिपवायायनःका
मीयतेतदपवादपक्षेतुर्षुणापीकलणइति।तद्धितकामेरिकलंणारतद्दपवादपक्षःपरिन्यक्तःषष्ठीश्राद्
र्भवनंतच्छेषत्रीक्षितं।नस्मादिग्लक्षणोनभवतिइकइतिवर्तते।गुणंवृद्धीइतिवातेनगुणवृद्धीइत्येवंयेगुणवृ

13

वीयतृइत्यपरस्तात्व्यमनेन तत्रैकवाक्यभावापन्नस्य षष्ठ्यन्तलघूपधस्य क्ङितिनेतिवचनात्तेन नाप्तीवेभ्रनतेर्नप्य
वहितेपि वचनप्रामाण्यादितिप्रवर्त्तीतात्पेक्षो नेति तिष्ठनित्र अथवायदेतस्मिन्नोगइति । एषापि परिभाषानस्यादि
नमपित्रगुणवृद्धी अपेक्षितप्रतिषेधनप्रवर्त्तीता इतरथा हि प्रवृत्तौ अक्षकोप्रतिषिद्धमितिइदमपि क्ङितीति
प्रतिषेधरूपप्रतिषेध्यापेक्षमेवानेतर्यप्रतिपद्यते अतो यावन्तः प्रतिषेध्याः यथाभूतास्तावत्तिप्रतिषे
धसूत्राणीइतिषष्ठ्यन्तलघूपधगुणोप्रतिषेध्येनवकाशः प्रतिषधइंतिव्यवाहितेपिप्रयत्नीते । अन्ये
वर्णयन्ति । कार्यकालं संज्ञापरिभाषंप्रदेशिनि मिदानोपधोपदेशापरिहाराउच्यते इतिप्रक्षनान्निति
नित्त्रानित्रगुणादेशाउपसंपद्यमानातिगुणमेहेप्रपुत्रनेतत्रक्ङितीत्यस्यप्रतिषेधरन्नमिभानुयोगा
न्प्रतिपद्यामहे । अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिइतिहलिंगंब्रनंतरपरिभोषाभोपतिषतेइहेत्यपतिष्ठमा
नाधानिर्दिष्टं गविकत्वादूर्वं भानस्यात्र्प्रतिपादृत्यत्पलिष्ठतइतित्र यद्वागुणभूतयोर्हद्विगुणयोर्वि तम
शेषणं यस्य वागुणउच्यते । सक्ङित्यरन्नोभाविशेष्यतइति न तुमतानस्मिन्निति पार्यतरं इहावी ८३

तिरस्त्रीयते। पाशुटोसिद्धवचनात्सिद्धो झीलोऽ॰ त्वात्स्कृत्प्रेश्राऽ॰ तहवनीश्ब भक्तोयाशुडिति सिद्धत्वं॰ त्वां पश्यति तु ना॥ ऽ
ऽ॰ त्वस्था निवृत्भावात् इत्यतो पाशुटोऽ॰ त्वमारभ्यताय धेत्स्रयते कथं नित्यं ऽ॰ तदत्यद्दति अत्र बोधतेन हि तत्रैव वृ
र्णतेऽ॰ त आदेशस्य लोपइति। एवं हि क्रियमाणे पश्वावः पूर्वत्रिपत्र लोपो स्यात् कथं न हि ऽ॰ तो ल कारस्य पानिप रसे
पद्यानित्येषामिति। तत्र कथं स्को त्र्यतेय धेतारस्वाप्यते कथं नित्यो ऽ॰ तद्गत्येति अयमाभिप्रायः। पाशुटोऽ॰ त्वाव वर्त्तमानं प्रति
षेधस्य ऽ॰ त्वं प्रतितत्रानुमाने तथा कल्पयितव्यं यथा ऽ॰ त्वं सुप्रतिषिद्धं भवति कथं वऽ॰ त्वं सुप्रतिषिद्धं वाद्यत्वान्निनत्वऽ॰ त्व
व्यपदेशउद्धियतेनूं लकार एव ऽ॰ इति व्यपदेशं न लभते येन पाशुटोऽ॰ वृत्तुवन्तइति। किमर्थं ऽ॰ त्करणं येनाविशेषाकार्य
प्रतिपत्त्यर्थमिदंः सीयुट्भुट्लट् स्युतास्तरतीऽ॰ तिपकार्यं तत्र भवतिऽ॰ तोयतत्कार्यं तत्र भवति सूत्रार्थोयार्थो वृऽ॰ तो लकारस्य
आदेशइति तत्रस्थानिवद्भावो भवति न तु व्यपदेशएवाद्धियते उत्तरत्र दिति। येन पाशुटएवऽ॰ द्वचना तुमाने हि यत्र शक्यते
कल्पयितुं तत्र कल्पयितव्यं यत्र शक्यते कल्पयितुं यथाजातीयकं कार्यं ऽ॰ ति पाशुऽ॰ तथाजातीयकं कार्यं नतु प्रकृत्यादे
शेऽ॰ तितु कः षष्ठी निर्दिष्टो स्थितस्य कृत्तीति व्यपदेशस्य त्रैनास्ति स्थानिवद्भावइति एवं सत्यमयंग्रहीतं भवति पाशुटश्च
ऽ॰ त्वरद्वनित्यं ऽ॰ तद्गत्येति तरस्याहिके स्यात्सर्वऽ॰ उ॰ पदेशउद्धियेत लिङ्गात्किंच कार्यपाशुटऽ॰ तीतिप्रतिषेधः
संप्रसारणं च तत्रैतिमित्तग्रहणं च परिशाकामात्रे पाशुटोऽ॰ त्वं त स्थे वानुमाने स्थानिवद्भावात् ऽ॰ त्वं नाशीतिय कव्यपदे

डीइफस्तेनभवतइति।लकारस्यङित्त्वादादेशेषुच्छानिवद्भावः।च्छामिवद्भावात्कार्यमानपेक्षितशास्त्रमा
०३ देशःप्रतिपद्यीतच्छानिवद्गुणाद्दीनभवतइत्येतावत्मात्रमथवाशास्त्रसनपेक्षनिमित्तङ्गीतीन्येतच्छास्त्र
च्छानिपदादेशेपिप्रवर्त्तते।कीनिमित्तमस्मिनास्तीत्येनञापेक्षातयादेवाव्यपदेशोनपेक्षितार्थसंनिधानः।किम
स्यङकारोनास्तीतिसर्वप्रकारश्चच्छानिवत्भावइहनोपपद्यतेअलविधित्वात्यथाऽदीव्येति।वलादि
नाभावोयद्येवंल्यपिगुणःप्राप्नोतितस्मादिदमत्रवर्ण्यतेच्छान्याश्रयेअल्याश्रियमाणोप्रतिषेधःअनुवर्त्त
श्चच्छानित्येवास्तियाहीसंज्ञासइहनइहनास्तिइतिप्रतिज्ञानात्।वल्युसंनिहितःच्छानिनितेनप्र
तिषेधोभवति।एवमपिगुणेनेहभवितव्यएवघुलकटतीयेध्वमयपित्त्वङित्वंङित्त्वपित्त्वमवतितिनत्रापि राम
नवेइतिङित्वात्पित्वेननवतिपित्वाच्चङित्वंनभवतित्याह्निनोयाः।पित्वङित्वयोःसार्वधातुकाश्रयोगु ०३
णःसिद्धएवाभाष्यकारस्येयंकल्पनानवाक्यकारस्य ॥ ॥श्रीरामकृष्ण श्रीरामकृष्णरामकृष्णराम

सुबन्त तिङन्त व्याकरण खण्डित

येन द्रव्यमुच्यते अन्यो यो ग्रंथः अपर्याप्तत्वे वहितः कल्पाराः अथवा धातुरूप समुदाय स्यादि· नैसुपर्णाः सः सिडिति वा काशीषः
ङि· नामैतं करोति कलिंग मेव नार्थ्यं यमेवाम्फपकं गच्छति धातुरूपर स्मे परे पूर्वाणो डि· स्त्रलिङ· भवति इति अपरे वर्णयन्ति
उत्तमोडि· ङेति अनेन इमति र्यते सी नी वचास्मिन् कार्यं तिम वंमीति यदि स्वस्था निवन्नाधा ङ्सीति व्यपदेश कार्यं वा
ल स्मेनीनर्थके डि· त्वारतं स्यादिति ॥ ॥ इ॥ दीधीवेवीटां ॥ ॥ दीधीवेवीटः छेदो विषयत्वात् एतयो लाक्षणिकाबलान्नाप्त
प्रयोगः इग्लक्षणविधित्वा या नगुवधायाप्यायामपि इदमेवानुविधीयते लोकतोऽर्थ प्रतिषेधश्च प्रयोग इति । नन्वापमर्थोवत्त
नो । इग्लक्षणविधि छेदः सिद्धवति । अनेवेदु दाहरणं कृदस्यासि आदीध्यनं आदीध्यक इति लिचमशृदं सं बेधनानि किं छंदसि
ति । अथवा इग्लक्षणविधित्वादिति यद्येवं गुणो न इग्लक्षणविधानं सिः न नुवेत्तु गुणो विदधाति इदर्थमनुविधाने कर्तव्यं अ
थ मन्यसे कथं ता यन्ते गुणो [illegible] पुनः प्रतिपादयति अदीधेत् अदीधयुरिति । नच गुणो इष्यते इत्यतो गुणदर्शनादिति । अ
थवा गुणदर्शनात् इ [illegible] पान्यापि छंदसि इदानीं नैनेवाज्जुवे [illegible] इति किं
पुनस्तत्रुकं वकुलवचने अ [illegible] अदीधयुरित्यत्र गुणो विदध्यते अयं वचो मा [illegible] तेन सिध्यति अदीधयुरिति लरी व्यत्ये
न परस्मैपदं भवति एवमादि [illegible] गुणो विदधाति प्रजापतिर्वै यत्किंचन मनसा दीधेत् तद्धीनया नुशिष्या सोऽति मदाधीत
यजुषामाधीतं प्रजुन्दं एतगिर केन्याप यते वर्ण्यते अयं हि मन्त्र व्याख्यानग्रंथः प्रजापतिर्वै यत्किंचन मनसाध्याय यदमाद् तिरासवाति

शोलकारस्य डि तइति तस्य निवृत्तौ जिंगामित्येतदावष्टे अपकानां षष्ठ्येक वचनेऽहेपा सुदेस्मसुदायस्य ङ्कि जे अपर्या सः असमर्थः समुदा
यस्य ङ्कि त्वकर्मि ये असमर्थये गा [illegible] पामुटो ङि त्वेनन्समुदाये ङि गीतिसतिषष्ठी गुणस्य [illegible] व स्वरनिषन भावेन ङि इं समुदा
यस्ये त्यनर्थकं पाणुडे ऽद्ि वनिति । ननु आवपवे [illegible] नोलिंगं समुदायस्य विशेषणं कथं भवतीति पर्याप्त एव पामुद् समुदायस्याङि
त्वेडव्य तेः आगमा असमर्थाऽइति गा [illegible] दर्शनमाश्रित्य [illegible] नौतु ड्वेतितु एवरि [illegible] प्रसिद्धा [illegible] रिल्वं किमर्थं प्रत्ययो
रितानुस्येते दोषः लक्ष्यविल्वात्सप्तिविजाल तौ इति तुगाइति त्वा समुदाय [illegible] स्या [illegible] पदोकः उगित्वं वेति ग्रहणा
रासि दृष्ट्म भानो रि [illegible] संभविष्यतीडं सकाल [illegible] इह तर्हि पठेति विधेति इदः रिस्य [illegible] सा सोति स्या पदस्ता वेयद्र नव
काशा सवयवेतिलिंगान समुदा [illegible] यस्य विशेषक माग मानां तरे [illegible] वरेतार्थं त्वावतमात्रे वचनेने तेसं कृसारता
गुणा प्रतिषेधे कर्तुमिति इत्युच्यते अपर्यात्रै वपामुदसमुदायस्य ङि त्वेरिद् [illegible] अपरेवर्तये ति । निलङि तइत्यपमेव [illegible]
मादेशानामिदंकार्य [illegible] ति । प्रवाचः पदे [illegible] इति । इदं [illegible] आगु कस्मा पि ङ्कि [illegible] ङि गीत ङि हु [illegible] लि [illegible]
र्थ वेति [illegible] इगोति इ [illegible] पाद्द्रद्धि ङि [illegible] कि [illegible] अपदे रोडि तइति षष्ठीनि [illegible] ङि
गीति अपदेशस्यवा [illegible] वशात [illegible] स्य [illegible] इदि त्वेमिदं [illegible] नित्य ङि तइति इत्या
हि के रस्या [illegible] ङि तइति परिमाणौ ङि अपदे [illegible] लिंगा [illegible] मीयते [illegible] अपर्या [illegible] ऽपामुदसमुदायस्य ङि राम ८४

निपातेन पाणिं देशो वत्तुल्यमेवं वक्ते वितत्पठं निदीध्यादि निश्यं चेत्येनेति ये सां शब्दव्यत्ययेनेति पाठः मे घाम पितुत्ताः
आशोति अथेह कथमनसो दीध्युत्तु हो तीति ऋचं तमेतत्त्श्रअमादिश्यो क्रियतेतु माभ वितव्यं उगिद्वाम्मितिय
स्तस्य व्यवधानात्स्याबस्ता निलाल सिद्धः अथ सन्निपातेनाशितेयो पाछुरत्तुपदेशात इति निघात एकादेशो वरूते
ऽदृदुपदेशा नितिन्याय्या थाश्चितु ऽ तिषेयो नाप्युसाढुरिति अथापि शब्दव्यत्ययेनेत्येव मपि अन्यपदस्येव वर्णो
तो शयो व्यत्ययेन इष्य वृतिगमनेनादिमुस्य तिष्पः अपरि निसि ध्य ति नस्यद्धि व्य तिगमेशा या ने नर्थ मिति इति विवर्त्री
माने दृशीरु ति अति तुनरिर गुत्लयमेव समर्थ मिडे वरूपोन रन प्रतिपद्यते अविरुति रूपो वति ष्ठोऽ इति अगवत्कार्येन नि
पम्पतो अगेस्यो स्येतत्तु वर्जे ने ने नागस्य तियदुष्यनेतंतरद्रूपे निवर्त्तत इति कथं तर्हि तावनात्मवति कथं पिपठीषि
आलला तुल्या ति अगर ति नियमात्सा ऽ हत इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ननु वत्तुमेवा त्रभवितव्येन पुंसकस्य फलवद्इति नु
मित्रूते तत्रातो जो पेरूते रूलं ततनानाशि स्त्रानि वजा वदेवं तर्हि अनतदम्येदेभ विद्यति रदमापि मिद्यो त्यात्पर स्ये वतु
मित्य पूर्वविधिरवमापिर् कारो मो नभवति स्त्र निवर माचारइ ती दं नाशि पिद्यो त्यात्परइति तस्या रपि पठि पिशाल
ला तुल्यो निइ ति सविति यां अथवा सिद्धं दीर्घत्स्पा सिद्धत्वात् नियमो नस विष्य ति अस्मि न्त्रशास्त्रा दीर्घत्वस्याभा वा
त् अविरुत रूपएवायं प्रयो गएव विरुतरूपइ तितन्त्रलपं दोघो दस्यते अभावीन अपावीन इति न प्राप्नोति स्यान्मतं रर निवो

तिा तथा हि आपद्यतः रूपपत्रशेषे दिस्पपपि ध्यानेरेव हि आयर नक्षपायमालो न्द्र ध्मयादिति एवं व सति रीधादः कोसि
संबंध्येपदुक्त्याने गुणादर्शनादिति नैषदोषः। शीघ्रीटए वैरूप्यमर्थः स्का धत्वं नरेणान दर्थेनाख्यापनेयथा रूणो नेः रुकोति
नार्थो वर्ण्यते त्वताः कृतो नेः प्रकृतेः कालो भवति रूलो निः तप क्षु मेति भवे दिदं शुक्लमुदाहरणं योगस्ताख्यानं रंतु
स त्पप्येषोरो नैव दुष्यति। अरीप्रवृत्ति। गुणागुणप्रतिषेधाविषयस्य वाहनरूति नैषदोषः। तुल्यजातीयस्याधने। कश्चतुल्य
जातीयः प्रत्ययाश्रयः ते नहि तस्य तुल्यकालता अयंत्वनाश्रियस्य ये प्रकृतिमाश्रा श्रयः प्रतिषेधं तरंगत्वात् प्रत्ययः क
थमवरकालेन तुसिद्धलोन बाध्यतः इतिस्यात् पतंप्रतिये ध्मोन प्रत्यत्नमंतरेणेति यथुष्येवं तथापि शब्दवदुपादानप्रत्यय
स्पनास्ति। अथ बाधेनार्थप्राप्तं इति येन नाप्राप्ते येनाप्रसक्ते येन याहेतुना ते विधिर्बाधेनेकुतस्तं प्रतिपन्न वकाशत्वात् दे
नत्तुप्राप्ते वा प्राप्ते वा संप्रतिसावकाशत्वेन वकियो विषयो नाववः सविषयतास्पत्वे नतुभिथः प्रास्या प्रत्यये स्तायोसंभव
तियस्वतु गुणपरत्वनेकथात्वप्रतिसंधानवक्षनस्तुगुणपत्तु हि रूनेन दानव काश्रुत्वात् सर्वमिपवाधते। यत्रापि कार्यमात्रप
रिग्रहस्य तापिसर्वेविषयः कार्यत्वाव एवइति बाधकत्वमेवमवाति। कथं हीध्यादिति एकदेशोदाहरणमेनोपन्यस्तः क
विन्नुनिपूर्वस्यप्रयोगाऐंदः प्राप्तो अग्ने अंगेनि देध्यादिति अन्नतियोगे गुणाः प्राप्नोति। नेत श्यिति दीध्यादिति पंचस्पत्वत्वे
नचपनोनित्यावाद्यपवत्वं क्ङित्वाः गुणाप्रतिषेधोधी वलीयादिति लोपेनि घातश्चतिङ्‌। निङ इति एवं शेपपिङित्वा गुणोप्रतिषेधे

रामं
८५

त्वाद्वर्णेनैव तु वैरूप्यात् । अत्र येन प्रयोजनमयं सार्थवाक्यस्यापवर्णेन । नभ्यादेशो नापि पूर्ववर्णमालायां प्रयोजनमिति नैवात्र
संयोगसंज्ञा पूर्ववर्णेनैव तु वोर्न्ते अवयवे हलो नस्यात् अपरस्य इति नैतद्भिन्नवयवग्रहमिच्छन्ति व्याकरणोऽप्येकपदे सं हलो
विशेषस्यावयवग्रहस्य न कृतमेव नाभिके चलो हि सहिता वासंहिता च व्याकरणे अन्येन संधिं नियमापरमवाचा इति वा कथं
समतादि सुवन्ते वेति अनुवृत्त्या संज्ञेव समशब्दस्य वीति नैन व्यवधानात् यद्यपि नोऽपत्यादेः पादव्यवस्थेन तन्त्र इति इदं त
र्हि प्राप्नोति अस्मयोनिः अपसम्प्रेरितेति अयोयो निजमतौ स्थिति अनुवृत्ति रूपमेव प्रचापि नामिन्नवयवो हि एवं हि पर्यन्तेसमाः पृ
दनामन्तो वृत्त्यत्व इति समास पदं च सहस्त्रपानादृशा वृत्ति संयोगसंज्ञा शास्त्रेव प्रत्येकं संयोगोऽपि नेत्र सहवचना
द्वन्द्वे तर्थरूपलक्षणार्था नान्तर्यतो पलक्षिताः प्रत्येकं संज्ञा प्राप्तिपक्षे च । यथा नान्तर्यतो वाक्यं तो प्राक्सात्मापः पाघ्मा
वमनीयं चरायतनामित्या नान्तर्यतो पलक्षिताः प्रत्येकं प्रत्येकं संज्ञाः घ्राणेयचसंभविसमत्सार्थत्व प्राप्तिपक्षे । कल्पा
दीयतामेष्य इति तापक्षेऽसमीक्ष्यमेष्यो दीयतामिति वा द्योतेयत्र यथा न चापि सिद्धसमासे संज्ञा वाक्यप्रहणं न क्रियते तत्तोय
मर्थः स्यात्वृत्तौ समास इति न व्यक्तं स्ययः सुवन्ते नमह प्रयोगसंज्ञा समासे संयोग वर्णन इति समासो स्य न स्यात् द्वयोरु
प्रयोगे प्रत्येकं स्यात् इवस्यादेराजस्व इति प्रत्येकं समासं न सामो तिस्वरस्य एवं तु भेद हलोस्मत्रार्थे अक्षिय मात्रोदेय
मप्रतसंयोगे प्रत्येकं स्यात् । एवंमिहान्तर्येति कल्प वर्णोऽयं योगस्ताप्रकं नहिद्विपोरपंचवर्णो द्वयोरान्तर्यतो पलक्षितयोः

रूपमादेशाइति। नञ्चनाडिहद्ध्योः धीषी निर्देशो योऽस्य नेमवति लभते सा वन्याररनव्यपदेशं तस्मातइदं मिवस्पायो हवप
ते व्यांशय कार्यं न त्रिसंतरं इति ॥ ७ ॥ ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ॥ कथमिदं विज्ञायते। कुतः प्रश्नः। शप्ताः अयकावदतुपपन्नः
अनन्तरे शब्दस्य अतत्वात् अनेकार्थत्वात् अनन्तरः शब्दस्य अयं हि पर्या त्पविवरप्रदेशः बहिर्योगोपसंख्यानेवुद
व्यवहितस्य संभवात् विवरार्थं एवेति नायं प्रश्नः अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषां अनन्तरं विवरं छिद्रं
मध्यमिति पर्यायाः किं भूतं पुनः शब्दस्य विवरं वर्णस्य स्यात् योऽनन्तराले कालः अन्तरे इह विद्यमाना अनन्तराः एवमपि अन्तद्धि
तीयाश्रमे इति तस्मादन्तरं अपरित्यर्यं वर्णपामः केयं व्यक्त्युद्भवः अविद्यमानमन्तरं येषां मिथः अस्मिन्नर्द्धितीयस्यापि अपवर्गमिति व
किं पुनरिदं विग्रहपदं वृत्तिः पठितव्यं न स्यात् किं नहि एतत् नेमी हलोऽनन्तराः इत्येको बहुव्रीहेणाधिक
रणो नवितो भिन्ने अन्यपदार्थे वर्तते अन्योपि यो हलो न स्वीकरणेन वेधा कालेन अव वाए कए वायदशः पौन कवा किं स्पू
यानुलक्ष्मादेवारकः शब्दस्य आश्रितः किमपि वर्णस्य स्वरूपे संयोगसंज्ञानप्राप्नोति अभ्यिन्तराति विधते स्वर्णानां प्रवचनमाचा
काः व्यवग्रव्यवग्रहः इत्याने ... लाक्षणिकानां ... तं तं अंक्षार्थते ... पुनर्दोषः स्यात् गुरोरुत्तोऽनन्तः स्पृति तु नोनस्यार
नानुत्रापि करणवानिवो ॥ स्थिते संयोगे गुरोरनृतः ... एवेन स्व ... व्यद्यवचनस्यानयथा नरोपमयो ॥ कः अनन्तयो
ग्रनुविधानो ऽदेशास्त्रं गच्छति यासिद्धमवति निर्दिष्टयोगेन याथायपर ... नैषदोषः ... ते नम यो शनेतेन निरुत्सर्पवासंयोगसे रामं ८६

न श्रादिशार्थेऽर्थप्रकरणस्थानीयः शक्नोति श्रूं प्रतिपत्तिपारयितुं इ। पथ्या सारस्वतीभ्रंशनः इति तैकशोभार्थाद्दं। नसि
न इति लिंगाद् वसीयते। मिथुनं हृ पाएतन्त्यथु तमसरस्वती पसरःखा च्छेति अथवा अंगस्येत्फ व्याते आनइति चनया जिंगृ। कार
मात्रमस्यांगसंयोगाद्य परमितेवं विज्ञायते इहानन्तर्यं नोपलक्षणत्यो पन्यस्तं किं नहि पारिग्रहीतानन्तर्यं संयोगः वना श्रि
ता वि नि। निर्वापादीति पूर्वः संयोगो वयवो न भवतीति नास्येत्वं। अथवा एवमतिपाद्यामहे आदिग्रहणाद्संयोगस्येष
द् आनन्तर्यस्योपलक्षणं। यथा वाहिषि नंगादारि इपसग शब्द प्रत्यक्षपलक्षणं ननु ते षां संहिभावः साधिनां चाह विनेता, ऐ
दि पुष्पवमिहापि संयोगादेरिति संयोगउपलक्षणमानन्तर्यस्येति एवमेताद्विज्ञायते अंगस्य संबंधिनो ऽनन्तरोपश्लिष्टस्य आकार
स्यैत्वं इति संख्याविशेषग्रहणमादिशब्दात् प्रतीयते। आनन्तर्यमिति करणं उपलक्षणमेव वा संयोगावस्थायाः स्यादित्येवं सं
योगस्य पदस्येति इदं तु विशेषणमिति सिद्धो लोपो तस्य नन्तशब्दोपादानात् प्रितसंख्याविशेष इति यस्येत आनन्तर्यं वाच्यान्तरी
कृतमुपलक्षणं वा संयोगशब्दः पारस्परं संबंधिना वर्तते इति। नैव विज्ञायते संयोगादौ संयोगः संयोगादौ घोरिति कारस
कारमेपात्वदृष्टं वचनेन प्रदर्श्यते। अथ किमर्थं प्रथमपर्यो विनिर्दिश्यते। न षष्ठ्या। संयोगस्यादौ संयोगादौ इति एवं मन्यते आदिश
ब्दो व्यवस्थावचनं यथा पदंगादि तद्व्यपदेश इति गम्यते एवं संस्के तिबकारस्य संयोगस्यावयवः ककारः। अतः प्रथमो पादीय
ते। संयोगादौ इति। संयोगत्वेनाभ्यमादि रयेप्रथम इति अवयवादिशब्दः समीपवचनो भविष्यति संयोगस्यादिः समीप इति ये

ऽथे ।रेणसहवववनं संयोगसंज्ञा प्रत्येकं प्राप्नोतीति किंवस्याः ।। अयमभिप्रायः। एकस्यापि तु संयोगसंज्ञायां पूर्वस्य संयोगे
गुर्विति सिद्धत्वात्तु संज्ञेति। निर्यायादि दित्येतत्प्रसज्येत । रेफयकारयोरानंतर्याभिप्रत्येकं संयोगसंज्ञेति यकारेण संयो
गाद्यं गेभवतिस्थलीकिं नि वर्त्ति तं यथा वाश्यामिति अथ सहस्त्रत्ये पि संयोगसंज्ञायां प्रसत्यां दिर्वचने वोर हाभ्यामितिरु
तिप्राप्नोति अ सिद्धत्वान्न भविष्यति संयोगसंज्ञेति यथा द्रेशोपरिहारः ।। इ इवइप द्वरोतीति संयोगान्ते तेषु स्यैति लोपः प्र
सज्येतेति । व्यपार शोपसावेन वा इहवसक्त वक्तीति संयोगादि लोपः प्रसज्येत वकार नकारयोश्चानंतर्ये सति सकार
ककारौ संयोगौ वा दीवसंयोगा ।। अपरतः अथापि संयोगयोरा ।। इति अवतः संवयोः सकारयोरादी संयोगा वा अस्य सं
यं संयोगादिरिति । ननु योपसंजनशब्दस्य संख्याविशेषोपादानं द्वौनाम्निइत्यकमसत्यमेवेत राकिं तु पंचकैः प्रातिप
कार्थयासौ प्रातिपदिकोपाधिभूता विभक्तिः वं गणासंख्या सा द्वौ नाश्रीयते स्फयसा णायामपि च विभक्तौ नविव
हस्याः पुत्रइति कविरा तुगस्पतएव संख्याविशेषो सासजातः स्तोपिकः इति परिमाणो घुसंजनेयपरिमाण
वृएते नावकाइति । कवितत्राद्देशरूपे तौ वधुभ्यं ते। नावकी नो मामकी नइति एवमिलादिशब्दोपादानात ... तः संख्या
विशेषव्यापारः कथमेतानव वकयं संयोगाना इति अंगस्य ... संयो ... स्या परो य आकारः तस्येत्वं भवति सो
यमादिशब्दः एवमर्थं तु पादिपते अत्रापि नावा उपसंजनपदेभ्यः ... तः संख्याविशेषग्रहणं तिपदिवसमर्थो भवतावुत्तनो राम ८

मन्यतेनद्धयो रुम्मते यथैवद्धिर्वचनेनिमित्तं तस्य षष्ठविशुस्तुतष्येन्न समुत्तयएवद्धिर्वचनप्रतिषधतेनावयवाः अन्य
वैकत्वमपदेशः सर्वेषां कथंग्रतिपकारस्याकारस्य प्रश्लिष्टस्य वषद्धष्ट एवद्धिरुच्यते एवंतर्हि लोपिवद्भवेत्थानंतराः वद्रः उ
च्चरितप्रध्वंसिनो वर्णाःतत्रवर्णिस्यापित्वान्नवर्णनिमित्तं च बहुभिरेव प्रतिपत्तव्यानि स्थाण्येष्यन्तु तद्वेवानंतरोनंतयोर्नि
वर्तितासंयोगस्तु तयोःकथमितिउच्यते प्रतिपादयिष्यतिसमुदायेसंयोगादिलोपोमस्तेषु मित्रुतेत्रयातांश्चामं नमीवी
नसतः संयोगसंज्ञाः ननमोनापिसमाविता मस्तेः मकारलोपो न स्याच्चाभिश्च संयोगादित्वान्नरहवनिर्देशमारनिर्देशमानरइत्ये ४६
नस्याज्ञोतियोत्र संयोगोन्नावगस्य कश्रिदपियश्चास्यनामौसंयोगइति घनर्हिस्यानम्लेयानम्लेयानइतिहलोः संयोगइति वे
-द्विर्वचनं न स्मिन्नतिइहिः शापिपतिइत्यत्रतदोसंयोगोएतस्यन कारआदिरपरस्यादिरकारइत्यनयोः प्रतिषेधः सामोतिनं
माइतीनवाद्विधेरेवस्थकंद्धितीपस्यैतिनवकस्यमसारेरतिपंचमाहिरुलाविश्रंमादेशितवर्णतेतेनपएवासोवर्णोनतरःसं
योगादिलोपप्रतिषेधोनदोराशस्येतिआहोस्विन्नन्तरस्थिस्मिन्भूयः सूत्रेकर्णयमितिएकस्कत्रन्यायएवपदेवद्धनोसं
योगसंज्ञेतिरतरस्मिन्सुपदेयत्रः कर्णस्यपादितपानस्यविस्यातिगतामिस्याहअयमभिधायः सत्यपिवद्भनांसंभवेयदिन
घाभूतोर्थइतेपाणोयोसंतमसंमत्वीबद्धनांद्धयोर्द्धयोर्भवितव्यमितितरेवविग्रहःक्रियेतअविद्यमानमंतरेषामितिश्र
नेतरशब्दोविवरवाचीबहुवचनांतर्यविवराच्छिद्रसद्भावप्यविवरैनयोश्कद्धिर्वचनेसंयोगसंज्ञानप्रवर्त्तनेनत्वेवंविग्रहोनयो

वंशं प्रयोगे पदीघ्नरति विज्ञापयमाने इह न श्नोति जयश्नतृ इति न लोपः अतनीयः आरित्रोत्रां स्त्रि इत्वस्या स्त्रि इच्छ अमिति घका
र काम्यो रहिता रूनीयः ककार इति नैष दोषः। कलीनकारस्य निमित्तत्वेनाश्रितत्वान् संयोगस्योरादि इत्यनेन भीवः इत्यापि काष्टत
ऽ इति अन रत्येन निमित्तं तस्मान् नमकार ककारयोः संयोगस्यो कत्वमपत्तेनेन रेलोपः इत्येव सूत्रार्थः यद्येवं संयोगस्यादि इत्यपि
न दोषः सर्वे तिनकारः संयोगस्यादि इत्यादि विशेषणं तु पर्हीतेः निःसेन्त्येन न प्रवर्तितं वा स्यो गलक्ति इति न च विप्रतिलोपः त
ेरमेवानेनोपायेनो संभवति स्कोः संयोगाद्यो इत्यनेनोपसंजनपद प्रयुज्यमानेना किं तेहि च छान्तमिति निर्णीतो निर्वीत इति श्र्या
पिधातुग्रहणात न आदि ग्रहणात्वत एव कल्पितनये अयमर्थः। किं नाहि च छान्तमिति निर्णीतो निर्वीत इति श्र्यापिधातुग्रह
णात आदि ग्रहणाद्वत यैवकल्पितयं अपरूपाएकैकारस्येति अयमपि भावः प्राप्ता रली इत्येतत् आनन्तर्यं संयोगसंज्ञायां
क्रतेकि मितिनान्तरी किं यते संयोग संज्ञायां प्रत्या आनयनौ सूक्ष्मे वा सकी आंतर्य विनोनद नाक्ति संभवः प्रत्यान्तरी किं यां ल
रूपस्य वलो वा एव भूतस्य हृष्टत्वा तयथाशानदेङने एवं भूतये वर्णानरूपं सहभी श्रितत्वमेव प्रवर्तते न गर्गाः यातं ह्यंते एवम
नेन र्भमव्ये वं रूपं एव यद्यान्तरी किं ये तेसंयोगसंज्ञा या मितिअयमपत्त बहूनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः आहोस्वित् अपि
श्रेयः तत्को आदि शेषो मिश्रेतः प्रकरणाविशेषो यत्नस्त्ररूतेव्याप्ता इत्येव विशेषो नास्ति यतेसंयोगसंयोगसंज्ञा या उपचेत
नाक्ति बहूनामिति उत्तरसूत्र दानिशोदेवयति अयमात्तु नरक्रम विशेषेण द्वयोर्बहूनां वे एवं बहूनामानन्तर्ये कथं बहूः एमेव

राम
७०

हूनां न वेद्ध हूनां किमर्थमिति चेत् मनंतरत्वं संयोगसंज्ञा न प्रवर्त्तते। यथा छात्रस्य पंक्तौ। यथा वहिर्तो न तु पः। न त्र यदि बहूनामतुल्य
जातीयानंतरास्यात्तन प्रवर्त्तेत बहूनां अत्यातूर्योमध्ये रितितस्यावश्यं [illegible] मनुषंगजो पार्थमपइति। अथवात्र विशेषणं
संयोगसंज्ञा विधास्यते द्वयोरपि बहूनामपि इति कथं रूपे इस्तु व्यानेयावतीनोंऽसमुदायस्यैभवितव्यं संयोगसंज्ञाया नावयवानां
मिति यथा समुदायस्यैकार्थो च द्विर्वचनेनावयवानामपि इति चेत् नापि प्रापः यथा समुदाये द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्य
रि नाम्नवंति च यं तु विशेषः एकः प्रत्यङ्गोपरोत्तु मानतः कार्यप्रतिपत्तिः कल्पादेर्थं मिह द्विर्वचनवन्न परिसमुदायदारकं कार्यमव
यवानामपि संयोगकार्यं अवयवप्रतिपद्यंते महत्त्वात् नामवयव मिह द्विर्वचनवन्न परिसमुदायकारकं कार्यमवयवानां मक्ष्या संयो
ग संज्ञे ति देशानो द्विर्वचनं अभवति तत्र समुदायदारकं कार्यमप्रतिपद्यमानो अपि नोवयव संयोगसंज्ञायामतिनिमित्तो किमि
ति न प्रतिपद्यते इति यथा च द्विर्वचने विरोधेन गकामवयवस्य क्रियमाणे द्विर्वचने अवयवानां रस्य समुदायस्य वक्तुमयो
पऋतत्वात् एवं संयोगसंज्ञायां नास्ति विरोधः अविरोधे संभवो यत् समुदायस्य वस्यारव यकानां चेति यदच्छन्यमइति। अयं ग्रंथो
स्यादनंतरं पुरुषरूपो इष्यते वक्ष्यते तत्र अत्या तु द्वयोर्मध्ये रिति। किं पुनरियं बहूनामेव संयोगसंज्ञा इष्यते तस्य परिहारा अथवा
विशेषणसंयोगसंज्ञेति एकस्यावनपरिहारः बहूनामेवास्य पगम्यापं परिहार इति न कथं समुदाये कार्यभाजि नित्य
वयवानलभंते। समुदायस्यैकजितिवान्निर्दिश्यते स्य अथवा स्वरूपो तो वर्ण अकरादेरुज इति इहल्बनवधारिता हलोनंतराः संयोग

मेधातिथिरिति बहुव्रीहौ नोपादानाद्व्यासाश्रयमेतरबहुव्रीहिं हतस्थाहि ह्रस्वो नेत्यस्य संज्ञा न प्रवर्त्तते न त्वेवं विग्रहात्तत्पुमेधाति
तत्पुरुषो मेधादेवं विग्रहः कार्य्यस्तेऽतिथयो मानाऽनंतराण्यामिति अधिकरणार्थे ते नान्तराशब्दउपाधिको मध्यासौम
ध्ये भवति नानयोर्बहूनां किं तर्हि द्वयोर्यत्तवन्नभवति तत्पाद्यो यैतयोर्वयोरेव सा। अरत्न्योः समोन्तरे वोक्तयोरेतसंज्ञा भवितव्य
मिति। एतमर्थं मात्र शेद्दाक्षेत्रयोः संतराः कार्य्यं वृद्धिघ्नेषयोर्वा विद्यते अनंतरान्तरयोरेव तद्भावे संज्ञाया प्रवर्तितव्यमित्याह नवेति
के पुनस्तत्र षष्ठीस्या वनान्तरांतरेण पुष्करं द्विद्वितीया प्रासोति स्यात्ते यदंतरे तेऽज्ये देनोपाध्यायेन त्वां च मा च गार्हपत्यं चाह
वनीयं चेति तत्रांतरिकरूपेण प्रवर्त्तमानो द्वितीयां प्रतिपद्यते यदंतरे तेऽज्ये देनोपाध्यायेन त्वां च मा च गार्हपत्यं चाहवनीयं चेति त
तंतरिरूपेण प्रवर्त्तमानो द्वितीयां प्रतिपद्यते परापूर्व्य मेदं संवधि रूपेण प्रवृत्तिः न तत्र तस्य रूपेणान्तर्भावात् स्थानादेरन्तमापतेद्
योरनंतरस्फाट्यं किमन्येन सह द्वयो राहोस्वित्तयोरेवेति षष्ठीकृतानद्वितीयास्येव मिह कथं तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगमंतरेणे
तितथा कारेण वरोराहीति तिङ्व्यते अयमंतरेण यत्रो विना शब्दार्थ वचनो मध्यवचनश्चउभयार्थेना विद्योगाद्द्वितीया विधीय
ते अंतरांतरेण युक्त इति एवमपि बहूनामेव सा सोनोपाहि भवान इत्यष्टाप्रति निर्दिश्यते केषामिति बहु षद्नोपादाना
त बहूनामेव भवितव्यं इति वर्णयंतितत्पुरुषा नेतर्योपलक्षणपरे सा केसंख्याया अपि वा इत्वानत्यमस्त्याप्या तेन पंतेना
पन्नविहितमिति रथाहि अस्त्वाहि भुनस्यान्तस्याद्रेतेनैतस्मिन्पादेषति अंशा मानाऽनंतराये षामिति योमावंतराइति सद्पोष्व

राम
८९

मद्दस्वनो इ ह्रा — यः सुध्दः आरताग नाविति न त्रिहृत्पर्यं भवानात्कातीयस्य वापाशयोर्हि भिन्नजातीगुरुपः स्वयथापकोसो म
वक्तिलो केशेस्य दित्य इष्टं । नत्रुपादने ए वं हि कं विनकाम्बरद्दच्छतीति । अत्र चो द्येनेनतु वरद्द वकं कुले आत्मन कुलम पि
तुल्यजातीयसंयोग्यविधायकमेव नैघटोपः नैतावदेव परं तु न्यजातीयं परे स्वधायकं प्रवानिव छन्भवतः पः अतु ल्य
जातीयकं वधयवधायकमेति एतन्न निवर्त्यते अतो लोके वरदत्ता पि स्वर ख वहि नान्रो नास्ति संयोगसंतान्य व्यवधानेपि नास्ति
उच्चरितावकारस्योरेफस्य वकारेण व्यवधानात तत्र यान्नो व्यवधानात्रयाषड्योरेफ ठकारयो श्च सवर्णे मा । एवं च संज्ञे ति । किंतु न
कारणमिति दिस्स्वरश्च्यानेन वायु स्पर्शाघ्रति प्रत्निः तस्मा पपत्ति एक ऋति का त्र्यप मिर्यमा नं तरः प्रः कृ वितस्स्य हि तेसवर्णे ते के
वित्तेति सतः एकांतरैव व्यवधान मात्रजातीयेनाव्यपगमाद्वि सर्वत्रातजातीयं व्यवधानमिति । ग्राम शब्दो बहु र्थः । एतदेव हि । अने
तरशब्दो ग्रामविकल्पार्थः ग्रामशब्दो विकल्पितमार्थः तत्र योयं प्रयोगे अनंतरा विमो ग्रामाविति अत्र ग्रामशब्दस्यकं विरर्थ विशेषं
पुरः सरत्वेनात्र वद्र्थमावां विप्रति पत्तिः केचित्मन्यंतो शब्दाः एवप्रविभक्त रूपा अनेकार्थाः विषयाः सारूप्यात्तवा स्वर्णमायः
अपरे मन्यते एक एव शब्दो नेकार्थक स्त्वल्थर्वशात्क चिद्देवपत्तिः कश्चिद्भित एवाकं ग्रा मीयत इति यथा तुभाव्यं त
था शब्दाएवं प्रविभक्ता इति तत्संज्ञो एवे हि निगमनेन घः सांप्रत के सवापक इति शक्ति प्रविभक्ति भागात्वपगमे हि एवं वक्त
व्यं तद्यदेति । अतो ग्रामशब्दस्यान्यत्र्या क्रियामाः उपपादनाय वाक्यवाक्येन मर्थसुपात्तपद्मवर्णमानस्य द्वर्थो प द्वे प्रद्वर्थो

संज्ञाभावो ऽनिर्दिश्यते ऽनेकांगस्य संयोगादेराश्रियमाणो ऽत्रिव्यंजनविषयमानंतर्यमनाश्रीयमाणं कथमिव द्वयोरानन्तर्यनिमित्ता
याः संयोगसंज्ञायाः प्रतिबंधेव लिप्यत इति। अंतेवासी यं तिसर्वमिदं भाष्यं परपक्षोद्धारतामात्रे निर्दिष्टं पदुक्तं भवता। अगोनसं
योगो विशेष्यते यश्चात्र संयोगो नासावंगस्य सः संयोगो न भवतीत्येतद्रसशंकुनः यस्मादविशेषेण तासंयोगसंज्ञा द्वयोर्बहूनां
ति। अपरे पर्यवंति। अमेमग्रंथेमए मंदुपपादयतिमरे वभवभवता अत्राप्ति नियमि न मुक्तमंगस्य संयोगविशेषणत्वादितिदेवमे
प्राप्तिनिमित्तं विशेषते स्वशोगस्य संयोगादित्वे संयोगसंज्ञाया अविशेषेण प्रवृत्तेरितीत्स्वराने ऽर्हिता हलः संयोग इति पाठितव्यं
नंतरथा हि अत्रिर्वर्षेषु हि नानामपि प्राप्नोति संयोगसंयोगसंज्ञा पदानि वक्तव्यमिति। हल्ग्रहणं तिवदवमात्र साक्षात्संनाशो प्रसंगः हजा
मे वक्तुमाप्नोति। तत्र पचतीति रूपोदाहरणं इंद्रकार्यो दाहरणं पनसमिति केचित्। अस्य तेन प्रपाठेयमिति अपरे वा क्वामि एतन्नि
त्र हलो संयोगसंज्ञायांसत्यां यावत् संयोगसंयोगसंज्ञा कार्यतावत्तरा विद्येयमादितिसत्याध्यवधाने नैवापर्यन्तेन वा अं
तरव्यपदेशं लभते एवामित्यहलो व्यवहितास्त्रापि लभंते। अनंतरत्वमिति। कर्तव्यैस्वराणां तहि नवचने। अनंतरवचनमिदानीं
किमर्थं स्यादेवं चोभिप्रायः हलामनंतराविधव्यमाने बहूनामेव स्यान्न बहूनां वा व्यवधानाप्रवर्तत एव संयोगसंज्ञा द्वयोर
पि व्यवाहतयोरपि भवितव्यमिति ब्रवीषि तत्र किमर्थमनंतरवचनमिति एकप्रतिषेधार्थं अनंतरवचानन विषयपरिच्छित्यैते य
आनंतर्यमिति तेनाइकिसविषयो विशेषः संयोगसंज्ञाया इत्येको हल्पदुद्देश्यो भवतिननेऽर्थपरनंतरवचने इमे देति। अप्रसुप्त प ९०

॥ किमिदं मुखनासिकावचन इति कृत्स्नप्रश्नः एवं मन्यते यथायं शब्दसंयोगस्तथा भूतोर्थ उच्यते एवं मन्यते स्वर्थाभिप्रेतः मुखेन
नासिकया च उच्यते सोनुनासिकः इति शब्दस्यैव मुख्य स्थितो मुखनासिकमवचनमस्येति तन्त्र तज्ज्ञापकोर्थस्य सदृशः नार्थः
शब्दस्येति निपातनाद्दीर्घत्वं न विध्यति अस्यायमपि साधुः न लोके न्यथा भूता शब्दः शास्त्रे कृता दीर्घ उच्चारितः किंतु लोके प्र
यमेव स्मर्यते स्मर्यमाणस्य च निपातनं साधुत्वमन्याय्यं पतोयथा सर्वनामानि इतीतिरयाहि किमिति गुरुनिर्देशः कुर्या
त मुखनासिकावचन इति न भविति व्यं अयत्वेवं कल्पते । यदेवं तन्मा अस्तु मुखपद्यां शब्दरूपं द्वंद्वे सामंसमाहार इतरेतरयोगे
वानित्यैनैकवद्भावेन कांक्षितमनेन मनस्य पुनः प्रसवः क्रियते इत्यस्य यथा भवितव्यं । अन्ये तु नपुंसकलिंगतामेव विभाषयेति
नितं नासिकावचन इति केचिद्विपरीतकल्पयंति उभयत्रानुनासिका मुखवचने भागे तु रागं करोति यथा स्वर्णस्थे ---- तु
रागंकरोति संप्लव्यं नासं वसार इति अकारोऽनुनासिकः इको जम्प्रान्ते । तत्र तु सा सादृवा सिन्था योनासिक्यथा स्वरिते भाग प्रविग
भावा तन्नोदात्तस्य परे शना म्रनुदात्तस्य परे शः आसिं वृत्त्यर्थीन पाठ्यि निना मुखग्रहणं पठितमिति दृश्यते । चूर्णिकारस्य भ
गप्रविभागमना ख्रिलपरूरूपए व वर्णत उभयस्थानो यथा आपुपकः किलो सीपकः शतत्र मुखवचनो यः सोनासिकाव
चनोपि यथा आपुपकोप्यसो किलो शीपकोपीति प्रसादृवासिन्थापेन मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे । ईषत्परत्वचनमां कव
नं । सदृवर्णो नमुख एव नापि नासिकायामेव वा स्वहर्गो नपते । किंतु वायुना स्मरस्मिरस्य अनुपरतश क्रिनान्यनरञ्करोति

मत्रयो यं ग्रामशब्दः अन्तराविभौ ग्रामाविति अयं निसमे वेला रत्पके ससीमके संसृष्ट इ जेर तर इति नघा अप्यंतर्भावात् अनं
तरा वे वे तौ न व्यवहिताविति नैवं व्यवहिते अनंतरशब्दो वर्तते अव्यवहिता ग्रामो ऽस्तीति प्रयुज्यते तत्र किंतु गपरे तेर्याः प्रस्ताव
ते इतः पृथक् पुरुषाः पृथक् स्थूलाः समुदायः पृथक् समीनक संसृष्ट इ जकमिति मैवं मूलमस्ति प्रस्तावनं सारत्पके सं
न भी विभाविताः पुरुषास्यः पुनर्नि ईदृ व्याइति नादिसंभवात् तस्मात् न सर्वं एव शब्दाः कस्मिंश्चिद् द्विशेष प्रयुज्यंते प्रतिप
ज्ञा विगत्स्वते। एतावत् प्रतिपद्यते कस्मिरे वार्थो नेन प्रक्रांते प्रति अनश्चन प्रतिपस्यते यत्र ह ल्ति को त्रमवगो मि प्रेतः इति के
पां विलत्रे ई दर्शने पाठं परिदृ पेस्य गुख्यावृत्तिः पुरुषादि गुणो गौ नीतास्या नसापी पाः दाइतिम व्याने दिग्रामो मङ्गलग्राम इ
ति समय पित जिवानि नं पुरुपालमितरेतर गमनेन नंदिग्रामो मङ्ग ग्राम इति संपद्यते मङ्गलग्रामो वा दिग्रामो मङ्गलग्राम
इति। तेषां तु कर्म निमित्त दर्शनमेवा हि औ ना निमित्त निचककर्मा ति अव लिङ्गता ग्रामेना [illegible] यं ग्रामं वनघ विशेषण
या कर्मान्तरं न प्रयुज्यते ग्राम प्रयुक्ते पेति। पा० ५ रिलेपे वाचीपतेन मे व चन प्रविशाति सी मितु प. ति प्रविशति वत्र अपर
एवं मन्यंते सारत्पके ससीमके संसृष्ट इ ले पुरुष्यावृत्तिः समुदायशब्द [illegible] त्वा नयवेषु पुरुषेषु वर्तते यथा पूर्वेपंचा
ला इति अस्मिन्न दर्शनेना यं नगमितं वर्तते ग्रामशब्दो ऽयं पदर्थ इति प्रमोसेने तर्द दर्शनं पथ्यास्या इति नाम प्रदर्शयन्त्तात्
पर्दनात्यं तमितरेतर प्रत्युपकाः इत्यादि प्रवर्तते। इति मन्यर्थ ममाप ना [illegible] यामेवं ग्रामशब्दो पीति॥ ॥शुक्लनामिका॥

ति भवं तिष्ठति। येषां तु यमातुस्वारा तामपी तियंच्छे यां तु सासारवा स्त्रियायोम न सिवर्जितिः इत्येवं वर्ण्यते। एवं वसत्यनं त
रमा एवं भरिथं किंन यमा तु स्वाराः इति वसंतितै षरोगोन स्यो नन इति कचपूपानामे व प्रसंगेन एवं वस्तीति यत्कन्निमन्तु
दानो यदेवाद इति लोपः अस्मत् न अर्थ नप कु अनुनासिकः स्याद्धि सलो रितिदीर्घत्वे सासारवा सिन्धा येन अर्थ सासार वास्व
स्थायः क्रियानिमित्ते पुष्पाणि रोपुअवर्ती ते अरू टौ यथा वः श्रिरनव सासारवासि त्वे भूमि वासि त्वं वा स्यू टि निमित्तं क्रियानिमि
तमेवेनक भाष्यं यया ऐरूप ते एवं व्याकरणे विन नामे का ववनरूस्ते तन्न कास्मिन् श्रिन्यति आ पिं तं स मिकृं वेति क्रियानिमित्तत्व
देवल्प देश पु मयव वनोऽपि वर्णः अ तिप यातीने अदोषः। अवयवो न स्यौ ततत्तु रानीसतु तयमात्तु तां नरं पुरुः यथा कल्प
षः सारेण इति न भवति ग्रहणं तम् तु तय स्यातिने वहोऽन अपोनन अनंतरस्या अनु स्वर्ववने स्यो मयय वसन्नान् भाषि ष्यतीतिइम
रेत राज्यपदं तुकं कः वृद्धिसंज्ञका मिहतु पुनः रूपाणि अस्य रसी कार्यमनुनासिक मेतासं हितावसानसंज्ञावत लोकवि
त्वात् नैवारव्या अप्यातु यथो धनार्थ मारम्भते ये रोपदा स्मिन् प्रतिविहितमेवेति ॥ ॥ दानुज्ञास्य प्रयर्म ॥ ॥ तुल्य
स्यान प्रयत्नं सवर्णं तु कार्ये संप्रत्ययार्थं स्वरूप ग्रहलोपः यास्त्रं संपदान इति संज्ञा प्रतापनं अन्त्यास्तु नपरस्तु ह प्रय
ते: प्रायः देहापो न वाऽर्थं स्वरूपग्रहणे यातः अयथा यो न त्वं स्यर्थं वा अनुपपन्ने तो यथा पुरुषा रयति तु पयासे मित्तं तुल्य
मास्यं च प्रयत्न श्चात्व प्रयत्ने पितिके वितन्तु ल्यानि मित्तुताकल्पन यात् कुर्वति तुल्य मिव तुल्य मिति तन्तु तु कंसा मानेन प्र

॥ ह्रस्वमाने सवर्णे आत्वव्यक्तिं प्रतिपद्यत इति ॥ इक्ष्वमुखस्य व्यापारं स्थानं नासिकायाः अत्रापि सामान्यशब्दस्याव्यापारतत्वा
त इत्यमनिरुक्तमेवशब्दरूपं मुखनासिकवचनः ॥ नि योहि इषद्युच्यते उच्यते व्यसौ व्याख्यायां शुक्रूतो नभवति मुखस्कः भवत्ये
व शुक्र इतिमध्याईमितपुरहरूपरसे व मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः मुखद्वितीयेति
मुखसहायेमर्थः ॥ यथा ॥ सिद्धितीकेनुसमारेति ॥ तत्रमाहयर्थात्नासिकामुखमिति व्यपदिश्यते ॥ मुखनासिकावचन
मस्येति अत्रापितदंडवारितोद्वंद्वः इत्यव्याख्यातो मुखनासिकवचनइति शब्दः मुखोपसंहितावानासिकेति वर्णयंति ॥ पूर्व
ओतरपदलोपोनाव्याख्यातः इहत्वत्वाव्याख्यातः सिद्धंसमानासिकरणाधिकारो ऋच्चतीया पूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति एत
द्या सत्वलोपस्यानत्रप्रत्याख्यानत्वात तस्मादन्यनेतत्प्रतिपादयति ॥ नासिकामुखोपसंहितास्य स्थानान्तरमन्यदेवमनुस्वं
नापिनासिकाकिंतर्हितयोरंतरालं यथा गंगायमुनयोर्वेदिके ॥ ति अस्मिन्नपि प्रमाणत्वात्सान्यायो दुर्लभः स्थानांतरत्वादिति ॥
नत्वेतत्स्यां कल्पनायामाचेष्टिनइति ॥ पाणिनीयमुखनासिकापदनीकः अनुनासिक इति नैषदोषः वचनं प्रयानं मुखना
सिकया विशेष्यते नच प्रधानं श्रुता लिंगप्रतिपद्यते इत्येव नासिकावचन इति ॥ यथा विंशति भवि इति गुणी प्रधानेपि निर्दे
शेन गावो विशतिवेता ॥ स्मिन्नाये दोषएव न भवति ॥ अत्र ॥ नमस्यामावास्यात्रो अनुनासिकः अतो प्रगृह्यस्यानुनासिकोप राम
रा अनुनासिक इति एतएव यमानुस्वारायाम ॥ वंति ॥ येत्वस्ने अनुनासिकस्यादि ॥ एवमादयस्ते प्रसंभवं यमानुस्वारत्तनस्थाने स्थानं ९२

अत्रैमेतमेतस्माद्द्वीभवतीति। अथ वा एनद्द्वैधीकरोति। अथ कः प्रयत्नः। किं प्रयतनमध्यारंभ इति। सपूर्वीयतने
नीवसाधनोनशब्दः भावसमानाधिकरणानि इति भवति भावसाधनः। अथ वा कश्चीदीनियथा मा धयंति एवं भावोकारकाणि
सा धयंति। विशिष्टाख्या प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। एवमपि कथं भावेन न शब्दः साध्यते न साधनत्वाद्धानिवर्णकार्थः। किं तर्हि अभि
धेयता वी। अथ वा भावः के विध्यसाधनत्वेनाप्य प्रगम्यते अभ्यंतरोभावोपि प्रसक्तो निरधिष्ठानो न शक्योप्यपरेष्टुमिति प्रत्यया
र्थो भावः सिद्धरूपत्वात्साधनत्वेनोपादीयते यथा वानस्पत्यमिति सएव समुदायो भेदा --- भावाभावितः प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्यया
र्थत्वेन च भवति वनस्पतीनां समूह इति स च भावः कथं केन वितरधर्मत्वरूढः संबंधित्वेनोपादीयते न शब्दवाच्यत्वेनाभिमा
स्योः पानासिकापामपि वर्णानि प्रयत्नेन द्रव्यमर्थमात्रस्यात्रोत्रोस्य तदुपनो आस्य एव तेनिष्पद्यते नु नासपा नासिके तिर
कं दर्शनं। अन्येषम् अंपेते न चेयं नासिका। किं तर्हि अंतरास्ये तिवर्णपुटकमिति घटावर्णवरविततमिति। तत्संबंधाद्योरे खोना
सिकास्या वायुनाभिहन्यमानाऽक्षतिविशेषेनिमित्तं भवतीति। अकारस्य वास्यस्थं नेत्रेत्रेद्रपिव्याप्ते वा विसर्जनीयप्रयोरस्यैके
षां नवा स्थितस्य सवर्णत्वे समसमनाप्रयोजनं वसतद्येविशेषणमास्यो पादान मिति एतावदेवनास्य प्रयत्नः परीक्षा कालः। अन्य
देवनावद्धिवारयिष्यामः एतदुत्तरकालं परीक्ष्यमाहइति सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेषु तप्रसंगः नाहि द्वंद्वेशकालत्राणोनग
यत्नोविशेषणावधिर्ष इति भिन्नस्थानानां तवगउदशानां भेनेर्वर्णाः। स्पृष्टतादिः प्रयत्नस्तुल्यएषां स्पृष्टं करणं तेन तिस्पृष्टं नाभिमिति भव

यत्नेस्तु न्यूनमिति । अथ सर्वत्राविशेषेण समदृशोसंप्रत्ययो दृश्यते यथैवं स्वगौणत्वमनन्तरेणार्थप्रकरणाच्छब्दान्तराभिसंबन्धा
त्प्रवृत्तिसंप्रत्ययः तस्मात् यानेऽन्यत्रापि यातो रूढिशब्दोऽयं सदृशसमानमहदृपर्यायः ॥ व्यतिपत्तिकर्मणि केवलं तु नोपादीय
तो कस्यचित् शब्दस्यानुगमो न तत्त्वेन तु जानामि संमितत्वं यथा कुशलः प्रवीणः प्रतिलोमानुलोममिति । किं पुनरास्या
किमास्यमन्यन्ते समुद्दिनमथ गोदर्शनानि निकाकोपमासोपरूप एवं लौकिकमास्यं लोके विदितीयथे वपश्युरप्रत्ययेवना
थैनास्यमयीति । किं पुनर्लोके विदितं मिति इत्याववोधान प्रवृत्तिप्राक्कालकारश्री वा यानुरूपः प्रदेशप्रयत्नं तथं पुनरा
स्यं । एतमर्थं हृष्टेति नैतानानि प्रोक्तं शकानेणाप्रवृत्तिप्राक्कालादि सेवस्तु समाने न्यायते किमोधान प्रवृत्ति प्राक्काल
काघेप्रदेशान्तरोत्सर्गे नो । अथ सन्तु दिनेमास्यानि नि के विज्ञो देवे नियतानाचारानितरि आस्ये आस्यानुदेर्थ प्रवृत्ति कारणे प्रत्या
वैयर्थ्यमप्रतिफलं वि त्रिमितं नुपानायप्रतः आयानि मितो इन्द्रवत् परिस्थरूपनि मित्तापकारीस्थानविशेषे यवं निघ्य
नरति नासिकेयरति प्रहरिकाराणीदर्थनः प्रभकारणं दर्शयति इनतो कान्ति मात्र इत्यन्यनेतनाः संरूपः करणासा
यनः स्यान्तीयं चूर्णमिति नियमाये नवर्णानित्यांतिः अननमनामि वक्तः नि व्यन्तो वाभिप्रेतो वर्णानिति अनेनासन्नविशेष
एवं न्यायते रूढिविषयः अत्र येनपदानन्तरमितिव्यासानि वानेनेनानन्तरेण यदिवार्थेष्वन्यत्र वर्जितेऽथवास्यादरेवे
नराइः पूर्वस्वप्रत्ययेरूपइति अत्र वानस्यादिविशेषणार्थपुपादानो एन निवाने नस्मिन्नेवानिसंबध्यते कर्तृभूतं कर्मभूते वा ।

क्रियते॥ अथवा ऽस्य एव भागो परिपाती कश्चिन्न सामान्यरूपेण ग्रहीतिस्तस्य कश्चिद्विशेषरूपेणोपदेशः कामे दोष विध्यति
महिलौकिकमास्यं ननु च नाद्विनो नमाद्विलौकिकमेव प्रहरणं चेष्टा प्रयत्नमास्यं यस्य ष्कन्यास समधिगमः क्रियते आश्रीयते
इति। स्थानं करणं च स्थानं ताल्वादि करणं केषांचित् स्पृष्टतादि केषांचित् जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि। प्रयत्ने च समर्थ स
यत्नग्रहणमेकार ऐकारयोः तुल्यास्यं सवर्णमिति एतावदेवास्य च स्थाने प्रयत्नश्चेति समेकं च्या पारस्परस्य तुल्याः यथा रूपाणां य
थैव स्थाने स्थानान्तर निरपेक्ष्य स्यादेवं च प्रतिपत्त्यैव दोषो जगडदशां तुल्यप्रयत्नानां स्थानाभिन्नानां सवर्णसंज्ञा प्रसज्येत एवमपि
प्रयत्नः अविशेषितो भवत्यास्येनेत्यर्थः तथा चकारस्य प्रयत्नान्तरापि नाम वर्णस्य विशेषितः आरंभो यत्नस्य प्रयत्नः एतज्ज्ञाय
कारस्पर्शने। स्पृष्टतारूपः पूर्वमुच्चारकालः शृङ्गाप्रतिहतस्य वायोः विवारादय इति अ[illegible]वर्णे चेतो यदौ [illegible]
[illegible] नत्वा यत्ने एवमेवाव [illegible] वर्णाये ति [illegible] वर्णा [illegible] संवृता [illegible] वर्णस्य [illegible] प्रयत्नमपि सा
यो विवृतावर्णे वेति [illegible] भूतं नैयतीति [illegible] वस्था [illegible] रेचना [illegible] ऐकारौकारयोः किं पुनः स्यात् एत
ऐ इत्यत्र ओकारो [illegible] मान्ने न सवर्णानां ग्रहणं नेति अभेदकानुदात्तादय इति प्रतिपादितो। लिंगानन्त
स्त्रोए तेभेदेनव्याप्यंते इति [illegible] समानं तदा [illegible] प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्च यद्यपि प्रयत्नभेदस्तथापि यस्ते यां
समानो यत्नस्तदा [illegible] सवर्णसंज्ञा प्रवर्त्यते। किं सति भेदे [illegible] विवारादेर्नाभेदे [illegible] प्रवर्त्तते एवं वर्णादभे

र्णसंज्ञां प्राप्नोति । ततश्च परस्परं सावर्ण्यमस्ति । तस्मात् कुर्त्तः । ऊर्त्तः इति करोः ऋसवर्णे इति लोपः प्राप्नोति सिद्धं त्वास्येतु
ल्यदेशप्रयत्ने सवर्णसंज्ञा न भविष्यति । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं यावता व्यंजनवर्त्ति न एवप्रदेशा इति इतरोप्यत्र
स्यान्तर्वर्त्ती वाह्यश्च संभवति । दृश्यते च तथा मास्योपादाने इति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णसंज्ञ इष्यते । तेषु परस्परं भिन्नप्रयत्नाः
तत्र मिथस्तेषां सवर्णसंज्ञा न स्यात् तत आस्यग्रहणं न वक्तव्यम् एवं स्यान्तर्वर्त्तिनस्सवर्णसंज्ञा यायाः प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा प्रतिशास्त्री
यतेनावाह्याभ्यन्तरस्पृष्टतादयस्तु प्रतिनिर्दिश्यन्ते संवारविवारादीति यथा वैते वाह्यास्तथा ह्यन्तरा विवारेणोपपादितं
एवं सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति वाह्यं स्यात् स्थाने सवर्णस्य काकलस्य श्वासलक्षणप्रयत्नः प्रदेशः तत्स्थानमवर्णस्य तत्व
वा स्वमास्यान्तः नन्वास्यग्रहणं प्रयत्नविशेषणं भिन्नार्थ अवर्णस्य वान्तर्वर्त्ता प्रयत्नः एवमन्यतेयस्य वाह्यं स्थाने प्रयत्नो पित
स्य वाह्यः इति अप वाह्येन मप्यस्ति वाह्यं । नित्यतो देशविशेषणं मध्यसंभवमित्यास्यग्रहणमिति तन्नेत्यपः सर्वेषु स्वस्थानमप
र्णमेकमिष्टं तिसर्वमेव मुखं आस्यमिति वर्णनिष्पत्तौ तेन वाह्यस्थानता संभवन्ति स्पृष्टाद्यन्तरतः स्थानत्वात् न वाह्या अवर्णा ह
कारयोः सवर्णसंज्ञा तिएवमर्थं नास्त्यावितिनपठितव्यं एवमपि व्यपदेशेन कल्पते आस्ये यत्तुल्यो देशः इति सर्वे मुखे स्थान
त्वेसति कोन्यो देशः स्थिति प्रयत्ने न वा धिकरणात्तेन वा व्यपदिश्यते व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भवति यस्य तत्तरविप
यमास्यप्रयोजनं क्रियायां वाच्यान्तरविषये भेदेन ग्रहणं । सिद्धे रंगुल्यमवर्णा विषये मास्यमिति मत्पूर्णयायां वर्ण्यकल्पनयाभेदः

राम
९४

ल्पास्यप्रयत्नत्वात्सवर्णमिति प्राप्तमिहनामधेयेलक्षे परे योपुत्रकः सवर्णे दीर्घ इतीर्ना क्लिप्तो यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नस्य त
स्मिन्निति सवर्णमात्रे दीर्घः प्रवर्तते। सूत्रारंभः किमर्थ इति। वेतरे रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति नास्त्येषां
तुल्यप्रयत्ना नान्ये रेफोष्मणस्तु सवर्णसंज्ञा कार्यमाभूदिति। तस्माद्वचनमित्यसमासे प्रायः शब्दो भवतो ष्ट्ड्रिति तस्मा
स्माद्वचनमिति। अथवा ऋकारलृकारयोः स्थानेषु वचनमिति। ऋतो वचनसामान्यात् ननु चोक्तं रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं
मिति। तद्वाक्यमनेनापि हि परस्परेणातुल्यास्यप्रयत्नारेफोरेफकां नरेणाऽऽकृष्टा वोष्मान्तरेण। अथवा यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्स
वर्णेऽप्रेशे स्वेरेफोष्मणां निवृत्तिं कुर्यात् संबन्धिशब्दे पञ्चतुल्यं। मातरि वर्तितव्यं। पितरि शुश्रूषितव्यमिति मातृ शाश्वत
शब्दश्च लोके न वक्तव्यं निवृत्त्यर्थं नपुंसकनिवृत्त्यर्थं वा प्रयुज्यते। किं तर्हि अयमेवास्य स्वभावो यद्वेपिक्त्वा स्वप्रजननमेव प्र
वर्तते। यायस्य माता यो यस्य पिता तिरवंतुल्य शब्दो लोके एवं भूत एवात्तुल्यायकन्यास्य स स्यैति भवेत्तुल्येन तुल्याय प्राल
तः कस्माद्दाराति किं तर्हि आत्मना सवर्णे दीर्घो भवतीति तुल्यास्यप्रयत्ने अविशेषो दीर्घो भवतीत्येतत्तु संभवति। ए
वं वसति तुल्यः प्रश्नपेक्ष्या भावत्वात् अन्तरेण तस्येति वचनमयमेवार्थो लभ्यत इति। ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः सव

दिविधारादीनांसाम्येपिप्राप्नोतिपरिहितद्वर्णसमासमानस्मिन्नेपाठवनसूत्रभाष्येअकःसवर्णेदीर्घइत्यत्रोक्तरीत्याकिंचमातोपिस
वर्णग्रहणेसर्वैसमानेनस्वर्णीतिनैवलोपःस्यात्शितिपित्यिद्यत्वात्ःसतिभेदेसवर्णसंज्ञयाभवितव्यमितिनकारसकारा
रयोःपकारवकारयोःसकारषकारयोश्चसर्वसमानप्रयत्नत्वेनग्रहणात्वंयाकरणोनुपपन्नमितिचेत्स्पष्टंकरणाद्यपरोविवृतकरणा
सत्वोचसवर्णसंज्ञावोनि--निष्ठुरंनिस्थानेइतिरसोरसिसवर्णेइतिलोपःप्राप्नोतिएवंतर्हित्रिपदोयंबहुव्रीहिःतुल्यआस्यप्रयत्न
एषामित्यभिधानात्ताल्वादिसमानानांयत्करणानामपिबहुव्रीहिरन्यपदार्थःननुचैवमास्यतुल्यत्वेनापिकोपिनभवतीतिविभक्तिर्लुप्तअप
पत्तनत्वाद्यनेपदेनःयत्पदेयंप्रतिपदकरणगुणाद्यपेनेनप्रक्षेपयत्तुल्यतयैवतुल्यमितिविज्ञायतेयथाहेवदत्तयज्ञदत्तयोर्मधु
रायांतुल्यभोजनमित्यत्रैकेनात्मवैवनतनयुक्तमितितयोरुक्तमितिःएवामिहापिपदार्थयोराश्यतुल्यःप्रयत्नोभवत्यास्यमितिनयोज
ल्यमित्यास्यशब्दस्यनष्टत्वात्प्रयत्नस्यसमभ्यतीतिवा।अथवापूर्वनानुरूपत्वोवहुव्रीहिकेनलक्ष्यतेननुरूपोयदेनिपातनानाम्
मःस्यादनन्तुल्यानुरूपःनन्वनास्तसमासोगतियोगविभागात्प्रयुक्तोनिपातनात्अपूर्वनिपातःअथवाप्रथमस्यदर्शनात्समस्ततुल्ये
आस्यइतिसहवर्णाहस्यभवप्रतिलक्षास्यव्यपदेशःप्रयमोनरावसमस्यतेतुल्यआस्येइतिरूपतुल्यास्या---तुल्यास्येतिनस्य
नस्येतिवक्तव्यःअर्थप्रदर्शनमेतत्ननुपाठःपाठस्तुतथात्सूत्रःकर्मणोपपाठमर्धीलभ्यतेइतितत्रापिप्रयत्नेवक्तव्यंबहुव्रीहिणापा
प्रयत्नंयप्रयत्नस्यतस्यसवर्णमितिसअप्येवंतयोर्तुल्याप्रयत्नेनततस्यसवर्णमितिसामर्थ्यात्अन्यतेपदेइतिइतरथाहितु

प्लुतो दीर्घ ऌकारः ऌकारः प्लुतो भविष्यतः ऋकारे च सवर्णो ऌकारे च सवर्णसंज्ञां ऋकारस्य ऌकारस्य चेति। अवश्यं
ऌ च ऋ वी ऊकालो ह्रस्वदीर्घप्लुतः। नन्वा यमजितिकथमनच्कं केचिन्मन्यन्ते द्वौ रेफावध्येव चाऽ मात्र इतितेर
घतः स्य चकरामात्रे प्रयत्नभेदं मन्यन्ते अपरे वर्णाय इति द्वौ रेफौ तुरीयावयव वा ऽज्ञा ऽऽके चित मन्यन्ते सकल
स्वरे फः सकारश्चाच मक्लिश्चार्धमात्रेति किंउसंवृततरो मम्कारश्च विवृतः प्रयत्नभेदात् नास्यस्य सकारेय
हणा मिति एवं तर्हि वर्णेव स्या मि। सस्य च त्वे दीर्घसंज्ञा लइ प्यते पस्य उपदेशो र्ध चयती यमात्रो य मिति तस्यारत्वे
सति दीर्घसंज्ञा पाश्चत्ता वाः मि त्रैकाल त्वात् स्यादि मात्र एवा यम म्कपगंतव्यः तस्यावश्यं पप रूप्यत्व यापि त्व
वा वचनं कर्तव्यता॥ कथं वचनादिदं तावत् स्यात् ह्रस्व उप्लुतो शास्त्रः कार्य नयोर्हि प्लुत उच्यते यस्वासो कि
यते सावर्ण्य नत्वात्प्लुतो न भवतीति नख्या निना ख्या द्धार हि हि तमेतत् यश्च सवर्णसंज्ञामारभते। यश्च सवर्ण
र्ण दीर्घ त्वित्व वा वचनं करोति उभाभ्याम् तेव रूप मिति। किं पुनरत्र न्यायः किं सवर्णसंज्ञा विधानम् उत त्व वा
वचनमिति अत्र चोद्यते यदि लक्षणयोर्लक्ष्ये समानो न्यायार तत्र एतउपपद्यते किं पुनरत्र न्याय्यमिति अपर

र्ण। अथ यस्य कार्यस्य विधिः अथवा संज्ञा विधेया। तत्र संज्ञाविधिर्लघीयानिति तस्मात् संज्ञा विधेयेत्याह। अथात्र कथम्
संबंधिशब्दत्वेन तयोः सवर्णविधिरिति संज्ञा तेन गम्यते। न पुनरनयोरन्यैः सहेति। अत्र मिथ इति वावक्तव्यं। अथ
वा नायं पाठः ऋलृ ओ ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति किं तर्हि अदर्शनमिति। स तु पाठः ऋलृ वोपयैव तयोरेव
मिथः सवर्णसंज्ञा भवति। होतृ ऋकारः होतॄकार इति सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। होतुः ऋकारः। होतॄम इति संबंध
षष्ठी। तत्र समासो न प्राप्नोति। नैतदस्ति। प्रयोजनमिति वस्य स्येन तत सवर्णदीर्घत्वं इत्येवं प्राप्यते दीर्घ इति तत्रवर्ण
तेन ऋ इति लृ इति वा विभाषितेन ऋकारे दीर्घत्वं भविष्यति। ऋ इति लृवर्णस्य दीर्घो न संभवति उभयानुग्राहि दीर्घो ना
स्तीति इकार एव संभविष्यतीति ततः सवर्णे यथा स्यात् न यदि सवर्णसंज्ञा विधीयते उच्यते अकः ऋ इति भवती
त्यइ मात्रस्य स्यात् तारादृ ऋकारस्य ऋकार इति तस्मात् विस्मात्यासवर्णसंज्ञा। यदेतत् भवतीति एते स्त न इति दस्यामि
सतः सवर्णेऽस्य वा भवतीति ल्वैव भविनवयनतत्वतीति इमं सवर्णार्थमारभ्यते तेन लृकारे ऋ इति स्त
पादि। एकदेशसंहिताविषयत्वेऽपि संहिताविषये एवं लृकारेऽपि तत्र वक्तव्यं भवति। एवं मन्यते ह्यव

राम ९६

१२

रहूलतीतिलकारयोकारः अ्रसावनुनासिकः प्रतिज्ञास्यते अतश्चैनान्येनेतरदिति रेफआदिष्टनम ध्यस्यासंज्ञाम
विष्यतिइतिऌरग्रपरइति रेफस्तन्मध्यंलकारंप्रत्यायपतिएवमप्यमयोरुलोरुसमान्नभवतः औतरतम्यादयथान्तस
॥भाविर्नांजसः चमाविर्नांचरयवरेफवतोरेफवाभादेशः लकारवतोलकारत्वाचरतियथैवलप्परामितियात्वंभव
तिएवंप्रल्कृप्यभारांयशेपेति ऋत्यचरतिमात्वंप्राप्नोति। त्रिमिघमघमेरितिकोत्रविशेषः पूर्वत्रघर्व्वायरतिसा
मर्थ्यातिवकारोनुमीयतेतस्यसात्वंनिमित्तत्वात्इहलसवेश्चेति। व्यवधरनकशवेवसशावृपादायत्तानन्तुलकारव्य
वायरन्यूप्यकृयमानेनप्राप्नोति। पृहकृत्यामामामि तिलकामायनभवति इति। ततआहावासोकेदेशाच्चवार्साग्रह
णोनगृह्यतेइतिसमुदायव्यापारेअवयवोविव्याप्रियतेनतस्यव्यापारउक्तिघतइति। पघेयंनार्थोरात्वेऋका
रग्रहणेनरेफादेवणात्वंभविष्यति एवंपसनि। नास्तिसकारग्रहणामिन्यगहमासांकथंलकारग्रहाष्य
तिइतिच्छिलासवर्णसंज्ञाएवंसत्यपसंगसच्छायेनर्थकत्वकारोपदेशइति। सदितितर्हियउच्यतेततत्वदिति
अत्रादिप्राप्नोतिपञ्चयगनुर्धघकरणासामर्थ्यत्।भवतिपरिहारः॥ ॥छ॥नाकुलो॥ ॥ईकारनभविष्यति।

१

र उमि नृएदं व्यापारः कथं यदि सवर्णसंज्ञा विधीयते मतउच्यते ॠति सवा च चनमिति। ऌ स कार इति स्थितद
यो दीर्घयोरूपप्रसिन्ति तयोर्यदि तावत् ह्रस्व पि ऋकारो स्थाने नो ज्ञाम्यारे भाप्यांत इतावितिद्वयो रपे र्द्दिमात्राशेन भवि
तव्य मिति सर्वकालद्विरेफको दीर्घः प्राप्नोति॥ अथाप्यंय स्तः सं इतत रमपिएवमपि विवृतयोः तकारयोः स्थानेक
यं संवृ ततरो भवि ष्यति तेन सर्वकालं विवृते न भवितव्यं त या ल्कारे य भूतेरलवान् नास्ति दीर्घ इति पर्या चेषा
कदापि दीर्घः स्यात्। कदावि तर ऌ इति दोषः अयमन्य सेरूपत्रयं साध्यं तथैव सिध्यतीतित चून भिन्नाविषायो ऋको
र ऋकारोपरिग्रहनेशाव्यासि घोत न तु न्यत तस्मात्य लु ल्य विघते त स्य कयम सौलं वा वि घत य चे दीर्घत्वे विद
घ्र येवतरतापि। नन्वनस्यापिसर्णासि तां विद्धतः ऋ रुती ति ऌकारः स्यान्निहितः ऌती ति ऋकारः तत्रैकेवास्मि
शत्वेरूप्यं प्राप्नोति स्यादेतत् प्रविभागो यादानमनर्थकं सति ऌति चेन्न न्यतरस्मिन् प्रविभागो पादानसामर्थ्या
तत्रैकरूप्यं प्राप्नोति स्यादेतत्॥ प्रविभागोपादानमनर्थकं सति ऌति चेत्यन्यतरस्मिन् प्रविभागो पादानसा
मा ऋदिति अन्यतरस्मिततत्प्राप्नोति एवाऌकारस्य लपरत्वं व स्यामि व्याख्यास्यामीत्यर्थः कथं प्रत्याहारे

रा:म ९७

पार्णिप्रतिषेधात्ती एवं ऋकारोपीति। एवं तावद्वृत्तं कथं पुनः॥ रकारः सकारं गृह्णाति। यावता ... ऋलावि
त्वयमस्ति प्रतिषेधः उच्यते। अस्मिन्॥ प्रतिषेधस्त्रेयोयमवयवोज्ञिति सकिं गृहीतसवर्ण -- सामर्थ्येनेतिविचार
णामः तत्रैदं पुं... गृहीतसवर्णकानामिति। यथा अकः सवर्णे दीर्घ इत्यस्मिन् ग्रहणे ऋहनुनास्ति ग्रहणामण्गुदित्स
वर्णस्य चाप्रत्ययः इति किं कारणं॥ अस्मिन् ग्रहणोऽत्र परिनिष्पन्नत्वात् संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य ग्रहणान्न ग्रहणोऽग्रहणमा
वे ग्रहणके शास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात् ग्रहणान्तरस्य बाभावात् स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् तत्र ग्रहणाग्रहणग्रहणोग्रहण
शास्त्रमनभिनिर्वृत्तं क्रियमाणं वा तु संज्ञासंज्ञिसंबंधस्य आभावात् ग्रहणान्तरेवना। किं स्वात्मनि च क्रियानिरूप्यते।
यथा घटोनात्मानं शक्नोति स्प्रष्टुं। एवं च सत्याहल्लोपाभित्यत्रौ ऋवकारस्यानुबंधत्वात् रापितत्वात् हल्ग्रहणाप्र
सिद्धिरिति अस्मिन्हल इति व्यपदेशस्यात्मनि क्रियाविरोधात् तरतिनशक्नोति लकारस्पर्शस्याप्रतिपादये तस्मा
त् एकलकारस्यैवं संज्ञादत्वमिति। तत्रयोऽसिद्धं उलकारनिर्देशादेकशेषनिर्देशाद्वेति। यथैव चानां ग्रहणा
ग्रहणंनास्ति एवं प्रतिषेधस्य ग्रहणो प्रतिषेध कामा वः प्रतिषेधशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात् प्रतिषेधशास्त्रस्यावना

अइ ॰र्थं तुल्यदि त्वे स्या = ततस्मात् तकारः प्रत्याहारेणापितव्यः यद्यमानेतस्मिन्नप्युयगनुर्ष धुकारणसामर्थ्या
त् भवतिपरिहारः॥ ॥छ॥ नाज्झलौ॥ ॥ईकारशकारयोरवर्णहकारयोश्चस्थानेकारणे तुल्येरतिप्रतिषेध आर
भ्यते सवर्णसंज्ञा या॥ अच्च हलौ मिथः सवर्णसंज्ञौ भवत इति पदमवस्थितं इदमुच्यते। अवहलोः प्रतिषेधोऽनच्त्वा
तत्त्ववृत्ताव स्तुत्या ॥ आत सौ प्रतिषेधमिति प्राकारणिको धर्मः प्रतिषेधविनपिताय तेके श्वासो धर्मः सवर्ण
संज्ञा अथवा प्रतिषेधनिवृत्तिः व्यपदिश्यते॥ अचहलोः सवर्णसंज्ञा तौ निवृत्तौ सकारप्रतिषेधुरितिपदे
नस्वस्येति। सवर्णसंज्ञा अथवा प्रतिषेधे। धननिवृत्तिः व्यपदिश्यते। अचहलोः सवर्णकारस्य प्रतिषेधः आप्रो
ति। तदर्थोपन्नः कर्त्यपरति अपवायोपमच्छकालो प्रतिषेधः अत्र सकारप्रति। यद्यप्येकपचनातस्य समासत्तथा
पि सामर्थ्याम्स विशेषः प्रतीयते। मेताधिष्ठानत्वात् सवर्णसंज्ञायाः अथैव हि सकारो हल् चापाठात् निन्नतिमेवा
स्यहल्त्वम् अच्च मेवास्वउरूपपादमिन्यत्वधमेवपवृति। कथं तावावत्प्रवृत्तमिति। इतराचु मुपपाद्यति। इको
रः सवर्णग्रहणानसकारमपि गृह्णाति सवर्णग्रही च सवर्णग्रहणेनयथास्वगात त्रयथैव इकारो चका राम ९०

त्रिशताद्येवकानिकर्त्यप्यानि इति पञ्चमीति योगविभागात्समासः साधनं कृतेति वा रालदत्तादित्वात्समर
निपावः।। यरशब्देन समासार्थो वा यरः शब्दः यारस्करादिलाद्वा सुट् इष्टव्यः।। तत्र सकारस्य श्रूयते चोक्तेति द्विर्व
चनेसावर्ण्यस्य प्रतिषिद्धत्वात् त्रिसकारः स्यादिति दोषः अचोदयति।। शकारश्चेदृत्ति।। शकार श्चेद्वृत्तिरिति
दृष्टा शमगृहीतः स यथैवाच्कार्यं प्रतिषेधे लभते एवमिदमपि कस्मान्न तिपद्यते शरोऽचि न द्वे भवत इति अनवि
च द्वे भवत इति।। न चायमनेन द्विर्वचनमपि न भविष्यति।। न एवं परिहारमाह अनच्चि च निपर्युदासोऽयं अयोग्य
[illegible] त्रिति भवति चायमयोग्यइति पतद्वसत्तन्न चेत्संज्ञासु प्रतिपादयपि उशक्तमिह हकारोहलाद्यात् चतल
पादि एवमुच्यते तत्राचोन्यस्मिन्न भवितव्यमिति हकारो व्यपेतनव्यपेतनवर्त्येत इति निःसंशयं नवर्त्येत्तो
कार्यचोदनायामपि यामपिपास्मिन्नर्थे घतिपद्यते।। अप्रसादवासिन आनीयेतामिति किमु — वासि
नो भूमिवासि घात् भवितव्यमानयने ता दोषित् प्रासादवासि घात् अप्रासोसौ प्रासादवासिनोन्य इति
वालब्धः एवं तु त्रिसकारत्वमिह न्यायप्राप्तं नोऽम्र इति प्रयदेष्टव्येति न भतव्यमानयते नेति एवं शवलः क्वा

२

मावात्।स्थानिवच्चक्रियाविरोधरत्वानाच्च झलावितिहे ह्यभावःप्रतिषेध शास्त्रस्यानतिक्रि प्रतिषेधेनानिविष्ट
न्नर्थ एवास्मिन्नजिति प्रत्याहारेशा स्यात्तरं बनात्तिप्रतिषेधकस्थानिवत्क्रियाविरुध्यते घत्स्पर्शवत्तात्तत्र यथैव
माशब्दकावीरितिनास्तिनास्येव शब्दस्य प्रतिषेधःशक्नुःकर्तुं किं तर्हि शब्दान्तराणामेवमिह प्रतिषेधस्सूचे अशाक:
प्रतिषेधःकर्तुमितियथैवयइकारशकारयोःसवर्णसंज्ञाप्रतिषिध्यते।एवंशकारयोरपीति सवर्णसंज्ञाप्र
प्रिषेधविषयंउतस्य स्थानिविवेतिऊनेग्रहणांसन्यमेव केपषेधे ऊमारीशेतेइतिनास्ति।सवर्णसंज्ञाका
रस्यशकारेपरतइति।ननुच प्रकल्प्यवापवादंउत्सर्गःप्रवर्त्ततरतिसर्वसंज्ञाप्रतिषेधविशेतिन चेदन्नाय
षयंउतस्य स्थानिविवेतिऊतोग्रहणांसन्यमेवमेततर यघन्नायवादःस्यात्तसचनातिरत्फलं च निष्पन्नत्वात्स्व
तिषेधस्येतिरचे दन्नायवादविषयोस्तीतिप्रवर्त्ततेवंसवर्णसिंज्ञयातपूर्वकेणाचतद्ग्रहणेनानरहप्रत्याहा
रेशकारस्यापि चैवनग्रहणादन्यन्नास्ति सवर्णत्वेनग्रहणामितिरदमाहत त्रसवर्णलोपे दोषमाहरितिवि
वयवंते दोषमाचष्टे सवर्णलोपविषये सवर्णलोपाप्राविदीर्घःपरः रातानिकापर्णातिशतादितिक्रांता

राम
९९

पुनरस्यापरिसमाप्तत्वमंगयोरतिर्ज्ञाना द्वा घस्य इमे अगे अ इति। इति च सवर्णस्येति च तेषु दानिर्हृते भवत्य
यमनयसवर्णाइतिमहाग्रहणा। तत्रोपदेशइत्संज्ञाप्रत्याहारइत्येतेषु स्यग्रहणं प्रति नास्ति व्यापारः पत्रैयता
च वस्त्राणीति रूपमुद्धारितं अपोरणु दित्सवर्णस्येति॥ तत्रैव तावत् ग्रहणं किमंगं पुनर्यत्रैतडयायानिरूपा
।ति। इति। उपदेशकाले सवर्णाः हि नेतिप्रत्याहारोत्तरकाला च सवर्णासंज्ञेति। नायावः क्रमोऽभिप्रेतः किं तर्हि प्रवृत्तिक्रमा
अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इत्यस्मिन् यः क्रमो इति च सवर्णस्येति च तत्र यथैवोपदेशादिषु निवृत्तं रूपमिति नास्ति ग्रहणमे
वं सवर्णोऽपि निज्ञाते न ग्रहणेन प्रवर्तितव्यं यत्सो त्सर्गसाध्या सवर्णसंज्ञा निर्ज्ञाता भवति तदा यावन्त्यास्त्र व्य
पदेशाणुसवर्णा त्वेन ग्राहकं भविष्यतीति। नैवात्र ग्रहणं प्रति वेधः अत्र च नेकारे गृहीतो नापिरकार इति
इकारशकारयोः प्रतिषिद्धा सवर्णसंज्ञा ऋकारशकारयोस्तुल्यत्वात्सा वर्णमिति ऊ मारीशेत इति सावर्ण्यका
र्य मेकादेशः॥ प्राप्नोति अत्र अधिकारान्निवर्त्यते। यद्येवं तर्हि शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीया
त् एवं मन्यते। यत्र यत्र यत्र सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति प्राप्नोतीति दन्तं तत्र तत्र चकारं वर्ततीति वर्णानामुपदेशादि ये

गः किमकृत्स्नमालमेतच्छ्लमालभतेन्यालघ्वोमालघ्वोमालं घ्वव्यरतिनालघ्व्यः एवंतु त्रिसकारत्वमिह
न्यायप्राप्तमेव कथं तु अंदिप्रतिषेधसूत्रे प्रतिषेधो नास्ति अनर्थिनिवृत्तत्वात्॥ प्रतिषेधस्यास्यन्यत्र तु प्रत्याहारेष्वे
व प्रतिषेध इति कुतोस्य द्विर्वचनविधानवैयर्थ्यं तस्माद्धस्य सपन्न कर्तव्यो येन इकार इह प्रत्याहारे शकारेनग्रहा
त्ति ग्रहणे हि सति व्यञ्जनमन्यत्र यहणामति सकारस्य शातघ्व प्रसज्य प्रतिषेधनयमिति न त्वेव पर्युदास एवं च छ
त्वा वाक्यपठितं। अच् जलोप्रतिषेध इति प्रसज्यप्रतिषेधं प्रतिषेध इति आह। यदि हि पर्युदासः स्यात्तु
ल्यास्य प्रयत्नसवर्णामेच जलाविति नैवर्द्धि चित्र जलत्वं विधायकमच् जलोरसिनापि प्रतिषेधकमिति
अच् जलौ मिथो मु-कार्य्य चारल्यांचसिपः सवर्णसंज्ञेति दोषाभावः सिद्धमनच्त्वात् आस्यां तवर्ग्नि नःप्र
पत्रस्य भेदात् सावर्ण्यं नास्ति असतिस्मिन् किं प्रतिषेधनेति स्त्रद्धत्याख्यातेन परिहार उक्तः यथा तु दाक्षिणात्या
पठितमुभयत्र याईष दिति आनुवर्त्तते उभयत्रावानि ह त्र मिति तथापरिहारमाहावाक्यापरि समासे वनी राम
स्त्रियहणामिति तिरस्कृत्वा क्वमपरि सत्वा प्तार्थत्वात् अस्तु हि स्संवर्ण्यस्याचे च परि समा स मित्युच्यते। कथं १००

हास्याघदिनित्योलोपःस्यादेवमेदोयदिनित्योलोपःस्यात्स्यादेवमेदोचदिनित्योःस्यादिति॥ ॥इतिभर्तृ
हरिटीकाग्रंथश्चतुर्थमाह्निकं॥ ॥ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं॥ ॥ईदादिषुयद्यपिविशेषवत्सोव्यक्तयःअर्पते
स्वरूपविधंचयपप्रकृद्यार्थमात्रा एवशब्दःप्रत्यायकःआश्रितद्विशक्तित्वात् प्रत्याप्यत्वेनगृह्यतेअपि
त्वाकृतिपाशद्वातरमनुकरणोनानुकरणंशब्दस्तत्याविनांतरीयकत्वात्उपात्तस्ततोविशेषान्वय(
त्वात्सामान्यमाश्रीयतेविशेषणपरैवद्वाप्रवृत्तिस्याउभयंसंभवतितत्रेदंतपरकरणमाकृतिविवक्षायां
वाभेदपरित्यागेसामान्याश्रयणात्तत्रातिप्रसंगोपित्रकालेभ्योव्यक्तितरेभ्यःआत्रत्तेवछेदकःस्यात्
व्यक्तिविपक्षायांवाभिन्नछिन्नादेवकृत्स्वानांसिद्धानिवृत्तिःकृतानांचेष्यतेएवंघ्ननिष्ठापंतपरकरण
कालवदितरेषांआश्रितेषुविशेषेषुगुणांतरयुक्तेषुव्यक्त्यंतरेषुप्राप्तवर्णवचनाभविचेदमुपपद्यतेआर्
तोतावतयत्राभिन्नादेवकृत्स्वानांसिद्धानिवृत्तिःकृतानांचेष्यतेएवंघ्ननिष्ठाधतिपरकारसामान्यघते
(व्यञ्जावप्यते[illegible] जहीनांस्वशाब्दोपादानवचनाउच्चारणेनाश्रितानामप्यभेदेकृतेसाधितनउदात्तादीना

वनास्ति यत्रमांतेयेतद् पडिपादीयंते यथाकपालावस्थायां घट एव नास्ति कुतस्तस्य कार्यविरोधः येतु प्रदेशा अवः
सवर्णो दीर्घ इतिन ते एतद्दर्धाः इदमेवत दर्थमिति। किमिति यत्रहणं नभविष्यति अतोनेनो यायेनै ततकथयं
ति। इहविषयेयहणामि हायहणामिति अयरआहसवमितत समानं एतावानस्ति। विशेषः सिद्धे रन सत्वहे उ
नेघस्यवाक्यापरिसमाप्तिरनुसाध्यस्यमित्रबाहृतहेतुविकल्पेनदुःप्तेरित्याह। स्मिन्नपसेवत्वेद समाप्ति
तं भयति एतच्च समाप्तिं तं वाक्यशेष उपादायते प्रतिज्ञाविकल्पार्थमित्यभिप्रायः। वाक्यापरिसमाप्तेरन
यं बातहासिद्धं॥ पादिवायत्रहणामिकारेणाशकारस्येति। ननु च मे दोभेद न्याभ्युपगमस्य कृतिहतं मेद मिदमुच्य
ते। विभाषाद्विर्वचनोयदोनुनासिके अनुनासिकोवेति यत्र तेस एषक यंमे दोभस्यात् अस्तेयवमेद इत्यर्थः।
दितरआह। पदिनित्योलोपः स्यात्। स्याद्वेदः। किंतु विभाषालोपः स्यादेतोन्यतरस्यामिति वर्त्तते। ते एवं चेत् यथामे
६इतरआह। पदिनित्योलोपः स्यात्। स्याद्वेदः। किंतु विभाषालोपः स्यादोन्यतरस्यामितिवर्त्तते एवं चेत् य
थामेदआवयोस्तथाशब्दमस्तिर्तं॥ अपरेषांव्याख्यानसपवकयंमे दोनरति एतावति स्थितेपदेदितरआ राम २०१

लतांतुपूर्वमेवनिवर्त्तितत्वात्अस्तुतर्हिकथंपुनर्भवर्त्तिनेषदोषः।शास्त्रासिद्धत्वविज्ञानादितिचेन्नतदाचतत्कालता
विज्ञापते[?]आदेशवचनादसिद्धेशास्त्रप्रवृत्तेःस्थानीवातिदेशः।आदेशाध्यानुपजातइतिशास्त्रनिमित्ता
राष्ट्रेषुप्रवृत्तिनिवृत्तिबुद्धिप्रतिपादकस्यशास्त्रस्याभावेप्राकृतेनैवप्रतिपाद्यरूपेणावतिष्ठतेप्राक्
देशवचनादसिद्धेशास्त्रप्रवृत्तेस्थानीवानिर्दिष्टःआदेशाध्यानुपजातइतिप्रवृत्तमपिशास्त्रंयदावचना
दसिद्धतामापद्यतेतदातच्छायारक्षायोलस्येविपर्ययेणाबुद्धिःप्रवर्त्तमानापुनरपिस्थानिनेवसत्वे
नाश्रयतिआदेशयासात्वेनातपावस्पष्टिमान्प्रतिगृह्यसंज्ञायांतस्यासिद्धत्वाद्यावेकादेशादप्रसंग
दोषोनोपपद्यतेननुयानिवृत्तेकार्येपदस्यार्थाभिनिवृत्त्यर्थाशास्त्रप्रवृत्तिःतदाशास्त्रंशास्त्रात्मनिप्र
त्तिपादकत्वेव्यवस्थितमपिइद्विज्ञापेत।शास्त्रप्रवृत्त्यन्तरकालंतुप्रतिपत्तेशास्त्रार्थेचेरितार्थत्वाद
वस्तुभावतोनिवृत्तशास्त्रंकथंशास्त्रंवचनेनासिद्धंविज्ञातंकार्यंतदानींविद्यतइतिकार्यासिद्धत्व
मप्यपिउक्तंनद्यायां।स्थान्यपरावाततत्कालंचनविद्यतेइतिनैषदोषः।एवमपिप्रतिपाद्यतेनिव

मियत आह किमर्थमोदादीनां तपराणां॥ प्लुतसंज्ञत्वं तथा। व्यक्तिविवक्षायां आश्रित्य भेदका एवोसत्वादय
र्थाह तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां ग्रहणाय यथा स्यात्। कथं पुनर्भेदकत्वमुदात्तादीनां यावता न उदात्तादीनामु
दात्तवचनमभेदकत्वे सा पक्षं पुरुं॥ चूर्णिकारेणात ऽ वार्त्तिककारेण हकारादीनां तपरकरणं सवर्णार्थं॥
भेदकत्वात् स्वरस्येति अस्य वर्णस्येति ग्रहणेनानासिककालभेदादिति वक्रत्वतो भेदकत्वमेवाभिप्रेतं। सूत्रका
रस्य प्रयत्नसवर्णग्रहणात् स्वस्वरासंगात् भेदकत्वमप्रत्यत्वमनुमीयते। अन उदात्तादीनां स्वत्वानानासाकृतिविवसा
र्थस्यादिति अलिंगत्वमपि शब्दगमपि तु केवाममस्ति प्रायोन हि क्रियमाणो तपरत्वे कालो तरं पुरुषयत्नात्प्र
तिपत्तिरस्ति तत्कालस्येति वचनादित्यसदात्तानुदात्तानुदात्तस्वरितानामनुनासिकग्रहणमप्यस्येथाविध
तेन दीर्घादयोनुनासिकाः संभवंति प्लुतहस्तात्विषयस्यानुनासिकस्य प्रतिषेधवचनादिति। प्रसंगो
द्वारितमेतत् प्लुतानां तु प्लुतस्थानप्राप्नोति। नायं तपरकरणदोषः उत्तरत्र हि व्याप्तिपदार्थोऽभ्युपग याम
माता आसिद्धःप्लुतःतस्यासिद्धत्वात्तत्कालाएवभवंति न नु चलतस्यासिद्धत्वात्॥ त्रिमात्रतानस्यात्त्वाका १०२

सतयमेवमेवमेतावादहत्रयःकल्पाः संभवंति प्रतिभावविषयत्वात्। तस्यासिद्धत्वानुमानं। स्वरसंधिप्रकरणो द्विषयं
वात्तु तमाविन एववास्थानिनः प्रवृत्तिभावो विज्ञायेतेति अनुमानपक्षेपि वाक्येनुमीयमाने एकप्रयोगसिद्धत्ववि
षयवात्समनुमीयते प्रकरणासिद्धत्वविषयत्वाविशेषदृष्टं चैव ह्यनुमानमस्ति सामान्यतोदृष्टं उभयथा तत्संबंध
स्यमुखादसिद्धं यथा दृष्टव्याप्तिग्रहविशेषणैकयोगविषयत्वेनातीरीयकएवार्थोनुमितो भवति प्राकरणिके उ
लिंगे पक्षव्याप्तातरीयकस्य सामान्यवदनुमानं तथापि व्याप्तिरक्षिता भवति तु तमाविरतिनुविलापमाने पक्षप्र
मुखो विषये तु तशब्दस्य वृत्तिः तथापि न क्वचिद्दृष्टं तमनुमातव्यं भवति दृष्टिहसामान्यतोदृष्टं लिंगमाश्रित्य प्रकर
णाविषयत्वात्समनुमीयते सिद्धत्वं तु तः स्वरसंधिषु इति। लघुचमपि वास्याकल्पनायां इत्येतद्दर्शयति अत्र तु ना
दृष्टं तरश्चेतनवक्तव्यं भवति सिद्धे हि कृते अत कालत्वाद्वचनं तस्य निमित्तत्वं न भविष्यतीति यथोद्दे
शसंज्ञापरिभाषमित्याह किमतो यत् सिद्धः कृतः स्वरसंधिषु नापस्वरसंधिः प्रकरणान्तरे हीयं प्रकरण
संज्ञाविधीयते इति संज्ञाविधौ च सिद्धः कथा कार्यकाले संज्ञापरिभाषमिति। कार्यं प्रयं प्रयुक्तासंज्ञाप्रवृ

त्तेऽपि शास्त्रेयत्तात्कार्यं॥ ननु नाश्रीयते लत्ताश्रीयते तत्ताशास्त्रप्रतिपादितमित्येवमवश्यं तत्ताश्रयितव्यं अंत
रंगात्ति शास्त्रानुगमगायास्तीनामपि सानुमविशिष्टमितिनते सामाश्रय एवं वैषम्यैवशा त्त्र प्रवृत्त्यैव सत्तायं
तत्ताश्रयि स्तुयामसिद्धत्वे शास्त्रस्य विज्ञायमाने निमित्ताभावात् शास्त्रकार्यं तु द्विःनिर्वर्तृत एवं यत्तायत्ताशास्त्रा
नुगम्यते नेकार्थमपेक्ष्यते तत्ता तत्ता तत्त्वशास्त्रमप्यपेक्षते त इति पुनं तस्यासिद्धत्वमाश्रयितुं न्यायतः कृते विशिष्टे प्रगृ
ह्यसंज्ञायां विधीयमानायां प्लुतस्य प्रतिपादकं शास्त्रं यदापेक्ष्यते तदा तस्यासिद्धत्वात् अदिति त्स्व कृते स्थानि रूपमव्या
हतमिति तत्त्वलत्वात् सिद्धा प्रगृह्यसंज्ञा। सिद्धप्लुतादयं कृतस्य प्रकृतिभाव शास्ति। न चासति प्रकृतिभावे असि
द्धत्वे कृतस्य स्वरसंधिः प्राप्नोति। तत्रावश्यं प्रकृतिभावाव कृव्यः न क्रमः प्रकृतिभावार्थोऽयनः कर्तव्य इत्य सिद्धत्वा
त् तु पुनः प्रवृत्त्यैवमाश्रयो नोपपद्यते आद्रियते च तस्मात् कृतं सिद्धः कृत इति संनिधानमनुसीयते ननु च
यद्विषयसिद्धत्वमंतरेणा कृतस्य कार्यविधानमनुपपन्नं तद्विषयमेवास्य सान्निध्यं शक्यमनुमातुं तेन प्रकृति राम
भाव एव प्लुतः सिद्धः स्यात्। तस्व र संधिमात्रे तथा च व स्पति श्राश्रयासिद्धत्वं च यथा रोरुत्वं च यथा रोरुत्वं च मिति १०३

त्रिष्यो ते प्रति हृति भावः इति तदर्थमाह यत्तिष्यादिति ह्याचार्यः वद्दवच्च संहृतकार्यप्रतिषेधार्थं हृतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यसं
ज्ञुत प्रतिषेधप्रसङ्गो लघ्येन विद्धि तत्वादिति यद्धि हृत एव प्रतिषिध्येते यो पि प्रगृह्य संज्ञहृतः तस्यापि त्रिमात्रतायां
नि हृस्वायां द्विमात्रस्य श्रवणं स्यात हृताश्रये उप्रहृतिभावे प्रतिषिद्धे एवं वा प्रगृह्यः हृतस्तास्येव स्वर संधिर्भवति दे
वदृत्ता३ इति दिव दत्ते ति यस्तु प्रगृह्यस्तस्य हृतकार्ये प्रतिषिद्धे पि प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे हृते त्रिमात्र श्रुति रूप
स्वा भवति। तस्मादस्ति प्रयोजनं हृतस्य प्रगृह्यसंज्ञायां सा च व्यक्ति पदार्थाभ्युपगमान्न प्राप्नोति यदि पुनः दीर्घा
णां तपरत्वात्प्रगृह्य संज्ञा न स्यात्तो घ्यते। किं पुनरयं तपरत्वादोषः आगतापत उच्यते। यदि पुनर्दीर्घाणामपि तिव्यक्ति
पदार्थाभ्युपगमात्त्वयं दोषः। तत्र केचिदाहुः तदेवादाग्रहणम् परिच्छन्न व्यक्तिं यथा हृतो पदार्थं दीर्घउच्येत यत्रा
च्छिं कस्मात हृतस्य प्रसंगः स्यात्। तस्य च स्यात प्रगृह्यत्वं तथा यतु प स्वानिवर्त्तकं स्यात्तरस्य तपराणाम
प्यात्ता इतरस्तु व्यक्तात्त्वत्र पदार्थे परे गोदमतु मिस्याह एवमप्येकारयकः सवर्णाग्रहणमित्यात्रा नत्वीकारो एकारो
ग ह्णीपतां अनन्तात्रेति अणां व्यक्तावेव पदार्थं कस्य चित्तावदस्ति सवर्णाग्रहणं सामर्थ्यादित्याह य

त्रिरिति। कार्यैर्गुणभावमंतरेणासंज्ञायाः स्वार्थलाभो न विद्यते। भवति पचतीत्येवमादिषु पचकारादिनां
अनादिसंतानस्फुः नकिंचिदुच्यते। नचांतरेण प्रयोजनं शास्त्रप्रवृत्तिर्भवति। रतिनाऽनादिसंज्ञा भवति कार्य
त्रणामपि दुःसंस्थानामिन प्रदेशेष्वल्पप्रयोजनेषु गंभावप्रतीयमानं केनचिदसंपूर्णः प्रकर्षेणोत्कर्षेण सर्वा
र्थासिद्धापि क्षीयते अस्याः प्रदेशाविषय एवात्मलाभः। तेनान्यत्रापि पच्यमाना प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधिप्रकरणा
संनिवेशिनी। विज्ञायते। किंचिद्विशेषाभावात्स कृतिः किं पुनः कृतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनं। यत्र विशेषस्त
मधिकृत्याह प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्तत्र वीप्से तमेव कांश्चिद्विशेषं दर्शयति। आमन्देव प्रगृह्याः। प्रकृ
त्यैतेष्वकृताः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति न प्रकृतिभावे कश्चिद्विशेषः। यत्र कृताश्च यः प्रकृतिभावः निषिध्यते तत्रैव प्रयं
प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः एषितव्य इत्याह॥ नैवं शक्यमनुपस्थिते रोषः स्यात् अग्नी इति। अकृतवदुपस्थिते इति
कृताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे यदि प्रगृह्यसंज्ञा न स्यात् प्रगृह्याश्रयोऽपि प्रकृतिभावो नास्ति इति स्वरसंधि राम
:प्रसज्येत। सत्यां तु प्रगृह्यसंज्ञायां प्रतिषिद्धे कृताश्रये प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो भवति तत्रैव स्यात् नैवा १०४

वाधयाकृतिभावशास्त्रकल्पनयाचक्षपमनुग्रहीतं भवति गुणशब्दकल्पनायाश्चेतरेव लिंगपदद्वयमप्लुताद्प्लुतरतिप्र
तिषेधं शास्त्रितं नन्वचोस्त्वाविनःप्लुतामपि त्वमाक्षपतावत्रूपे स्तितःतस्य चास्ति प्लुतवादसतोपे स्तान पुर्नयं तेतंत्र स
माऽऽ३ह कश्चित् शास्त्रनिमित्तयेषु धमशब्देषु व्यसशब्देषु व्यवक्रियते। कश्चित्लौकिकं दर्शनमाश्रीयते। तथा
११ हीतरेतराश्रयदोषं तत्र तत्र यदि क्रोष्टलेसिद्धे नित्यशब्दत्वात् न हि वृद्धिसंज्ञया दिश्यामाणतेसत्तामादैचां साध
कत्वमात्रमत्वाख्यायते तरति प्रसत्यैव हि प्रतिपादकेन लक्षणेन तेषां साध्यमाश्रीयते एवं रूपावलक्षणा प्रतिपदरूपो
दिपेमत स्यात कश्चित्प्रनाश्रयणी भवति शास्त्रनिरपेक्षापाशब्दप्रवृत्तेः नहि कंचिल्लक्षणं तेन प्रतिपद्यते रूपमस्ति
मनुबलोकेस्त्वान्यारे यमाया रस्तुत भावित्वमनुपपन्नं नैषदोषः लोके पिहि विषयाविषयाविषयेभावरूपसिद्धि
घते स्वविषये ऽप्यभवतीति। तथाचोक्तं रजादयज्ञो हि प्रवृत्ति ध्येयहि लोके लक्ष्यतरत्वेवमायनेतरमेव
चवदृप ति। मार्यादितद्राघृणामामिति। एतस्यां तु कल्पनायामाविगति विज्ञानमनर्थकं साप्रतिकत्वमपि हि लो
किकदर्शने शास्त्रमाश्रयितुं कोवाविशेषः। पञ्चपलक्षणार्थमश्रित तस्य प्लुतस्य सत्वं गलेतनकार्यं। तत्र केचि

६०।

।।

द्विप्लुतास्त्रि तिरत रएवमपि काश्चिद्दोषो निवर्त्तत इत्याह एवमपीति अपर आह दीर्घाणामप्लुतो प्रगृह्यसंज्ञैवमादि
षु अचकार्यरितो ह्रस्वा नितस्मात्तत सवर्णास्येस ग्राप्ति तथैवम बिंदुमर्हतीति र मूर्धपदि पुनः दीर्घाणामत पराणामिति।
अन्यग्राप्य सयेर्णास्येति। अनेनदीर्घाणा कार्यरिति नसं ते यहणाशा स्त्रेप हणग्रहणां तत्रनान्येत यहणाशा स्वम
स्तित स्पेव चाणाग्रहणास्य स्वान्य निवृत्तिरपुना अंतरेणा चारणग्रहणां यत्परिशिष्टं तदयदि ह मा सार्थत्वा
त यहणां प्रत्यय सम घमित्याह एवमप्येकार एकः इति यदि पुनर्ह्रस्वानामिति तपरत्वे अन्नीवा पर त्वत्रनस्या
त्रत्र तपरत्वात्पुनः व्यक्ताव पिपदार्थे अणा सव स्पर्धा नग न्ना तीति दीर्घाणां प्लुतानां च सिद्धा प्रगृह्य संज्ञा इस्व
स्यापि उप्राप्नोति। कथं पुनरत्र दरूढ स्व। केचिद्धि रूपे घशोघमाजः प्रथम पादितियथा। उदाहरणां मेतान मे
मन्ये कं तोए वर्तते हि किं ए तेन सिद्धम्लुत रतिक धंयरत्नाप कमु स्थाय मी कम न्यथा समर्थ्यते प्लुतं प्राप्नो
तीति प्लुतभावी प्लुतोभावी अस्येति वा प्लुतभावेन स्थानि न एव प्रसक्तिमावो स्पो कल्पनापां अ कृतंवासंनात्मे पं मवे राम
ति। अग्निरिद्धपरि प्लुतभावी प्लुतोभावी अस्येति वा प्लुतभावेन स्थानि न एव प्रसक्तिभावो स्पो कल्पना माबाया घा १०५

दपरित्यागे सामान्यशास्त्रपरालच्छेनाभेदकल्पे च सर्वत्र उपदेशे प्रकरणो क्वचिद्गात्क्रियमारोप्रधानविपुक्तस्यस्त्व
कालान्तरोद्धेन किंचित्कार्यमस्तियतः कस्यांचिदवस्थायाम घातेष्वेणाश्रयणाम हेतत अतएव त्रिकेनार्थमापार्य
क्रमेणाप्रधानगामित्वं प्रधानवाक्येनाविभागापत्तौ कार्यकालत्वात् अन्येत्वन्यथैतत्तद्वेतसमर्थयन्ते अनेकप्रधरन
३४ विषये पशुहिरण्यगोषु प्रति प्रधानं च भेदेन प्रवृत्तिर्दृष्टा स्वगन्धलेपनादिषु भेदेन च प्रतियादिषु उत्तरत्र प्रति प्रधानं
भेद कल्पनायां स्वकालादप्रवृत्तानामेव प्रधानानामनुग्रहे संभवति कार्यकालत्वमभेदप्रवृत्तौ त्वसंभवीय
देकेन गुणेनानेकयुगपदुपकारत्वसिन्नरकाल्पले व्यवस्थितमपि संबध्यापादितिगुणो भ्वान्यव्यवस्थितेवि
शिष्टनात्मसंस्कारेणाधीने प्रधाननातिपुगपत्तगणकालमनुपतंति यथोद्देशरूपतस्तु द्वयमपिनोपपद्यतेएवंहिव २ त
स्पति। यदि सयाम्यापीसप्ताध्यायी पाद्धध्यायो सिद्धोयरत्रिपद्यो द्वैह यं च मानिर्देशात्समानिर्देशाच्चते
षामसिद्धत्वात् तस्मिन्निति निर्दिष्टपूर्वस्यात स्मादित्युत्तरस्येत्येव नियमान प्राप्नोति निषदो घः। यद्यपीदतोत्रा
सिद्धं न त्विह सिद्धं कथं कार्यकाले हि संज्ञापरिभाषमिति तत्रयथेव कार्यकालानां गुणानामेकवाक्यभावप

दा॰ अ॰ स चेवर्त्तमानत्वमपि संभवति भावित्वमपि भावि ३ त्विहाश्रितं इति भत्रपु रूं सांप्रतिकाभावे ऽलिसर्दत्रमावीय
माश्रीयतौ अपि चात्राप्यरचयरः संभवति। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमाश्रयितव्यमिति। एवमपि यत्र सिद्धे प्रगृह्यसंज्ञा
कार्यं ततः न सिध्यति कार्यकाले हि संज्ञापरिभाषेत्र नुनासिकपर्युदासदेशाः। या प्रगृह्यसंज्ञायां सिद्धः प्लुतः तत्र त्रि
मात्रात् प्रगृह्यसंज्ञामसत्यां अयार ३ त्यत्रानुनासिकपर्युदासो न प्राप्नोति एवं तर्हि किं नु एवं तर्हि कित्र एतेन
कालमिति यथोद्देशमति भविष्यति कर्यं पुनरिमम्प्रूपगममात्रमाश्रयेत् लक्षां तत्र के चित्स्स दा॰ अ॰ ३ हां तरेणागुणां
संबंधप्रतिपद्यंते उपकारमेदाश्च प्रश्ननानाद्धा प्रवृत्तिर्दृष्टा कदाचित् राज्ञाहर्म्यादिदेशे पश्चिम्याति कदाचित् ह
र्म्यादि पौराजदेशमुपनीयते तत्र पदार्थ प्रश्ननानाद्या प्रवृत्तिर्दृष्टा प्रश्ननानाद्यो प्रकृ कालाश्रित संज्ञापरि
भाषे गुणा कालं कार्यादिमुपनियतंति तदा प्रश्ननमपि गुणादेशावंति स्वकार्यं प्रतिपद्यन्ते तत्र यदा स्वकालाव
[illegible] ते संज्ञापरिभाषे भवती यथा निमित्तं गृह्य कदेशगमनं तत्र यदा गुणादेशावंति प्रश्ननं तदा यथोद्देशं संयदा
उपितेषु अंगभावप्रतिष्ठ न्यर्थमभि प्रेकेन चित् प्रश्ननात्संपुरूरूपसत्तामपि भानावाक्यविधेयता यां लक्ष्यं थमे

न्यः प्रकारद्द तितमा अप्रतिनवार्धतवत्वादि तिप तद पि उ ना अप्रापिष्यामी त्याहा अथ वैचं वक्ष्यामि इहा धं द्विर्वचनात्रमि
ति। ननु यस्मिन्नाविधौ प्रत्ययग्रहणेतदंतविधिर्नास्तीति सस्मार्ष्ट इत्यादिधौ प्रत्ययग्रहणेतदंतविधिः प्रतिषिध्य
ते। न विह द्विर्वचनं संप्रसारणेनाश्रीयते किंतर्हि इहार्थं तत द्विर्वचनाद्विर्वचेनमाहार्थं तप्रगृह्य संज्ञं भवति तद्वै द्विर्वच
७७ नात मिति कृ... नञ्क्रियाप्रकरणोनवाकार्यिणः संति अनर्मतरे गोपादिमिस्ततदंतविधिः ... चिरस्तिप
दं स्तातिपस्तोनोपपद्यतदंतादयोद्विर्वचनमिति॥ केचिदाहुः कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषं ... योरंचात्र का
ले यदाद्विकारे प्रगृह्य संज्ञा व्यापारा तस्य पदकार्यित्विनसंतिरितंतत्रयथा ग्रहः संप्रसारणमिति सामर्थ्यलभ्यसं
नियोऽन्पवा पदकार्यित्वेनाश्रयतेएवं परस्य कार्यिणः इत्यादिमित्तदंतविधिरितिय थोद्देशतायां तु प्रगृह्य
कार्ये बुध्यनपेक्षघाच्छास्त्रे नेषु कार्यिद्द कार्यित्वेनाश्रीयते एवं परस्य कार्यित्वाभावात् यथा कृतपरिकल्पना
अथवा कार्यकाल एवसती हार्दीनां प्राप्नोत्र स्यात तदंतविधभावोन त्विह उपपद्यात यथोद्देशादिसत्ताय
रिभाषा आश्रयगत मेवतर्हि पूर्वं द्विर्वचनेन तदंतविधिः प्रत्ययग्रहणोपस्मात्स विहितस्तिन पत्रावय

र्वपरस्यपरे शहानेनप पकार्यत्वाच्छे दम स्मिन् सि रूपि त्पेत द्वि घते एवं उआदेशात्व प्र थमनाम्नेकवा रूमा
वे पूर्वपरस्यपदे वि धिर्विहायते। एवमुभयस्मिन्दोषं परिकल्पा दोषांतरप्रयोजनाय स्वायां प्रयोजनाये स्वायां प्रश्नः
ईदादयो द्विर्वचनं प्रगृह्यारति। इदं चपस्य विधिरिदाता रे:पचेत इति। पोत्रैदाद्विर्वतत्त द्विवचनमेवकाधिरेकारो द्वि
र्वचनमत्तीतिम यमा नत्राह द्विर्वचनाद्भवित्यति द्विर्वचनावपद्ये द्विर्वचनशब्दोव र्तते इत्यसिप्रायः यथा लिङ्सिचा
पि त्यत्रात्मनेपदावपवे आत्मनेपदमिति व्यपदिश्यते लिङ्साधुरिति अस्तिव चने प्रयोजनं नस्ये देइति। यद्येवं
तस्त्वमरव्यादिर्वचनं तथाप्यवान्तादिवत्भावेमास्ति द्विर्वचनव्यपदेशाइति वपुलोजत्रु इनीरत्स्त्रा उपूर्वमर्लत्वा
त्रु म्न्द्र ॥ त्रमेव द्विर्वचनमितिभोपन्यस्तमीदाघंतमिवैकस्यविधिना। रवरेति॥ इदू तः केवलयोरेव सं भवइ
ति न तावदा चश्ची पूते कथं पुनरनन्यार्थमारभ्यमाणान्नाद्यंतवत्तत्परिभाषानाश्रिताक्यते। नावरूप ये थगो
रवमेव गोरवं भवति किं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवमपितदेतस्मिन्पदपमेवदो षड्पादापतेप्रक्रियागौरवमभ्यु
पगंतव्यं भवतीति रतरस्याद्यंतः प्रकरोस्तिनिर्दोष एवं प्रक्रियागौरवशक्षंमनभ्युपगन्तुं नचत्रा स्ति अ राम १२७

प्रार्थ्यमानो विमत्सेल्कुमारभतरस्यकृञ अर्थं हि स्वभावतो निवर्त्ततेयस्य तु निवृत्त्यर्थव्याख्याने प्रयोजनम
स्ति तस्य निवृत्तिराख्यायते इति। तत्तु न युक्तं प्रसंगाभावात् प्रसक्तदर्शनं हि लोपसंज्ञायं तु समासोऽर्थवाक्ये लो
के पक्रम इव प्रयोगसमासस्य प्रतिपादकं तन्नैकार्थभावविषये स्वार्थमात्रोपयोगित्वं सञ्जने पुत्र्य भेदे नान
र्थे पुत्र्यपदेशार्थमभेदेनैकत्वसंख्याया माश्रितायां भेदसंख्याविषया संख्यावचनो नाम प्रसंगो मेतव यत्त ए
कार्थभावविषयाद्वोपसर्जनपदान्निश्रमाश्रितभेदसंख्यानि स्वपदार्थमात्रोपकारात्मिविज्ञायतो सामर्थ्य
शब्दात्तेसोपहितानां भयसक्तानां सञ्चपिपृक्तानां धर्म्यालक्ष्यादेसंख्याविशेषव्यक्तावनिष्टा समवसामर्थ्यसा
मर्थ्यात्तशौण्डिकादिषु मूल्यपरिमाणावच्छेदपारत्तार्थो हि शौ[illegible]के संख्याविशेषव्यक्तावनिष्टासमवसाम
र्थ्यसामर्थ्यात् शौण्डिकादिषु मूल्यपरिमाणावच्छेदकविशेषप्रयोगः संख्याविशेषस्याभावाश्रयेन स्यात् न च प्र
योगनिमित्तापाकरणं पुत्र्यभेदेन माणावच्छेद सञ्जाते च योगविशेषसप्रत्ययः गोषु चरेन व यवद्व्यसंयोगार्थ
विभक्तु पारानं प्रत्याख्यानपक्षे ज्ञान्याख्यायात्येकवचनं। कवच्छित विभाषपक्तिगविष्टिरएकूपचनमेक

पंक्तार्पिरणाः संख्यनमये स्यते ततो द्विर्वचनांतस्य संज्ञिनः ईदादि मिस्तदंतविधिर्न्नहाद्यंतद्विवचनांतमिति
अयमुच्चारनंमत्तं वैद्विवचनांतसीदार्घ्र तमेतत्र भवति। एवं उसति प्रत्ययरूपेणासंज्ञिन आप्नुयात् तद
तवधिरप्यवसितो दर्शनमात्रादेव मिहा पिदद्यो लिप्रातिपादिकसंज्ञा यांतदंतविधि रूनुद्धितसमासाश्चे
ति चतुर्थ एवपक्षेतदंतविधिनुपपत्तिरूनासाहापिद्रष्टव्या। दोषांतरेणाबानिष्टत्रे विहितत्वात् अयं दोषो
नाभिहितः ईदाद्यंतमिति चेत् लुकि प्रतिवेधः कथं पुनर्द्विवचनांतस्य समासः यावतासंख्याविशेषोद्व
दाभिधानमुपसर्जनेषु यसर्जन विशेषणं योगइत्यं कार्यभावकता विशेषावगतिः तथा च द्विवचन
वऽवचनांतानामसमासरत्नं तंत्र बोधितद्राजंत्तुकेऽप्रमन्नाख्यातोविभक्तिर्विद्यते न च सतःशब्दस्यलु
कोव्याख्यानमस्ति तत्रवाक्ये द्वस्य द्विर्वचनस्य। इति त्रि विषये संख्याविशेषपरित्यागात् पे वासोद्याभा
नः करणोभावावायोलुग्वचनंतम् प्यतिविभक्तेर्लुष्यति अत्यत्र विशेष ४। प्रत्ययं तत्सणमाचार्यः॥ राम
१००

Role - 6